Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
июль
5
четверг
№ 153 (14353)
1925 чылдан үндүрлеттингеп
Өртээ 3 кеп.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының XXVIII съездизи

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының XXVIII съездизи 1990 чылдың июль 3-те ажылын Кремльдиң Съездилер ордузунга үргүлчүлээн.

Украинаның Компартиязының ТК-зының бирги секретары С. И. Гуренко эртенги хуралга даргалаан.

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүннериниң отчёттарын съездиге дыңнаарын база катап эгелээн. Съезд хуралының киржикчилериниң мурнунга чүве чугаалааннар: Л. Н. Зайков болгаш Е. К. Лигачев — СЭКП ТК-ның секретарьлары, Э. А. Шеварднадзе — ССРЭ-ниң даштыкы херектер министри, Ю. Д. Маслюков — ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы, ССРЭ-ниң Күрплан даргазы, В. И. Воротников — моон мурнунда РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазынга ажылдап турган.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң Секретариадының ажылының дугайында ооң удуртукчузу А. Н. Ильин дараазында дыңнадыг кылган.

Чапсар сөөлүнде хуралды Казахстанның Компартиязының ТК-зының бирги секретары Н. А. Назарбаев даргалаан.

Мандат комиссиязының илеткелин ооң даргазы Ю. А. Манаенков кылган. Үр эвес чугаалажып көрген сөөлүнде илеткелди съезд бадылаан.

Ооң дараазында отчёттарын берип, чүве чугаалааннар: СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү В. А. Крючков — ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң даргазы; СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидаттар: Г. П. Разумовский — СЭКП ТК-ның секретары, Д. Т. Язов — ССРЭ-ниң камгалал министри.

Белоруссияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары Е. Е. Соколов кежээки хуралга даргалаан.

СЭКП-ниң Төп ревизия комиссиязының отчёдун съезд дыңнаан, ооң даргазының оралакчызы А. А. Низовцева илеткел кылган.

СЭКП-ниң бюджединиң болгаш өнчү-хөреңгизиниң дугайында Н. Е. Кручина илеткел кылган.

Кежээки хуралдың түңнел кезээн М. С. Горбачев даргалаан.

Партияның кол документилериниң төлевилелдерин белеткээр талазы-биле комиссияларны съезд тургускан.

ШЫННЫҢ ҮЕЗИ НЕГЕП ТУР

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң ийиги хүнү июль 3 херек кырында отчёттар хүнү болган. СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүннериниң, кежигүнүнге кандидаттарның, партия ТК-ның секретарьларының отчёттары ооң бүдүүзүнде эгелээн болгаш Кремльдиң Съездилер ордузунга эртенден бээр уламчылаан.

Съездиниң хуралын даргалаан **С. И. Гуренко** бир дугаарында **Л. Н. Зайковка** сөс берген. Эде тургустунуушкунуң идеяларының шынныынга бүзүрел-биле апрель Пленумунуң сөөлүнде ТК-га ажылдап кирген мен, чүге дээрге ажылчыннардан үнген болгаш директорлап, совет, партия ажылдакчызы болуп турган болганымда, чурттап турганывыс эрги системаның таарымча чогун көрген мен деп, ол чугаалаан. (XXVII съездиге Л. Н. Зайков Политбюро кежигүнүнге соңгуттурган, Камгалал адырларының айтырыгларын, чепсегленишкин болгаш делегей политиказының шериг-техниктиг адырларының программаларын боттандырарын анаа даскан турган).

80 чылдарның ортаа үезиниң эң берге турганын оратор демдеглээн. Афган дайыны чоруп турган. Бүгү делегейде, ылаңгыя Чөөн Европага, дүшкүүрлүг чорук күштелип турган. Бистер бүгү делегейниң мурнунга айыылдыг агрессор кылдыр билдинип турган бис. Байдалды кончуг дүрген болгаш үндезини-биле өскертири негеттинип, камгалал тудуунга болгаш делегей айтырыгларынга чаа көрүүшкүннерни кылыры негеттинип турган. Партияның баштыны делегейде байдалды үндезини-биле өскертиринге хамаарыштыр медеглел кылыр талазы-биле Политбюрога кайы хире дидим чорукту кылыры негеттинип турганын бодап көөрү безин берге. Ол дээрге амгы үеде делегейде ынча деп адай бергени чаа ёзу-биле политиктиг бодаашкын деп чүвениң эгези болган. Ооң кандыг янзылыг түңнелдерлиг болганы билдингир. Ол дээрге чүнүң-даа мурнунда Афганистанда дайынның доозулганы, бөмбүрзекке делегей байдалының ниитизи-биле экижип эгелээни ол болган.

Чамдык кижилер мынча деп бадыткап турар деп, СЭКП ТК-ның секретары чугаалаан: бистер Барыын талага, чүнүң-даа мурнунда АКШ-ка хөй дүжүп бериишкинни кылып турар бис. Ийет, бот-боттарынга дүжүп бериишкин кылып бербес чугаалажыышкыннар турбас. Ынчаарга бистер чугаалажыышкыннарны бистиң айыыл чок чоруувуска хора чедирбес дең эгелерге чорудуп турар бис. Амгы үеде ооң дузазы-биле кандыг-даа агрессорну кандыг-даа байдалдарда доктаадып болур эвээш хемчээлдиг чепсектиг турары чугула болур. Бистиң камгалал доктринавыстың үндезини-даа ында.

Горбачевтуң өөрү-биле ажылдаар аас-кежик менээ таварышкан деп, ТК-ның секретары түңнелинде чугаалаан. Бистер ак сеткилдиг болгаш кызымаккай ажылдаан бис, ынчангаш кижилер караанче көөрү менээ ыядынчыг эвес.

Е. К. Лигачев болунуң ажылын ийи үе-чадага чижеглей хуваараан.

Политбюронуң даасканы-биле ТК-ның Секретариадынга ажылдап турган мен деп, ол чугаалаан. Кадрлар-биле ажылче улуг кичээнгей салдынып турган. Ол бөдүүн эвес сорулга турган, чүге дээрге эвээш эвес удуртукчулар боттарының ат-алдарын бахсыраткан турган. Партия организацияларының удуртукчуларынга ажыл-херекти эки билир аныяк ажылдакчылар келген, олар-даа тургустунуушкун чорудулгазынга идепкейлиг киржип эгелээн. Частырыглар боор турган болбайнаан. Бистиң кадрлар-биле ажылывыста кол четпес чүүл чүл турганыл дээрге, партийжи массаларның санал-оналдазынга, күш-ажылчы коллективтерге четпес даянып турганывыс болур. СЭКП ТК-ның сентябрь (1988 чыл) Пленумунуң соонда ТК-ның комиссияларын тургустуна бергенде, Секретариат үр үеде ажылдавайн турган. Ол үеде бар аргалар чедир ажыглаттынмайн барган деп бодаар мен. ТК-ның Секретариады доктаамал ажылдаар орган болур ужурлуг дээрзин практика көргүскен.

Ийиги үе-чада СЭКП ТК-ның Аграр политика айтырыгларының талазы-биле комиссиязының даргазы боор ажылдап турган үем болур. Партияның аграр политиказы чүге ниитилелде чидиг шүгүмчүлелге таваржып турарыл? Аъш-чем рыногунда байдал чүге кончуг нарыыдай берген ирги? Чүге дээрге хамык херектиң ужуру болза ТК-ның март (1989 чыл) Пленумунуң ажылдап кылган программазының доп-дораан экономиктиг хемчеглер, материал-техниктиг курлавырлар, эртем хандырылгазы-биле хандыртынмаан болганында деп, оратор чугаалаан.

Өнчү дугайында айтырыгга хамаарыштыр турушту тодаратпышаан, ТК-ның секретарының чугаалааны: бүдүрүлгелерни хуу кижилерге садыптары социалистиг тургузугда салдынган аргаларны ажыдарынга канчап дузалаптарыл? Дузалап шыдавас. Өнчүнүң хевири дээрге тактика эвес-тир. Ол дээрге стратегия-дыр.

Арагалаашкын болгаш алкоголизм-биле демисел айтырыгларының талазы-биле 1985 чылдың майда хүлээп алдынган шиитпирлерге оратор доктааган. Айтырыг мындыг янзылыг турбаан: бо ажылды эгелээр бе, эгелевес бе? Арагалаашкынга удур демиселди чоруда бээрге, чоннуң ону кайы хире деткип, өөрүп турганын сактып көрээлиңер. Ындыг болзажок, бо чугула ажылды эчизинге чедир эки бодаваан болган, бүгү чүвени дүвү-далаш-биле шиитпирлептеринге идегеп турган. Антиалкоголдуг кампанияны шүгүмчүлээр херек. Ындыг болзажок, бо айтырыг талазы-биле кочу-шоодуг кылыр, сеткил-сагышты хөрлээледип үндүрер эрге кымда-даа чок деп санаар мен.

Социалистиг тургузуга, Коммунистиг партияга удур демисежип турар күштер чуртта бар деп, ТК-ның секретары медеглээн. Ёзулуг социализмге, Коммунистиг партияның туружунга болгаш ролюнга хамаарыштыр мээң ажык болгаш харын-даа дүжүп берикчи эвес туружум мени политиктиг демиселдиң төвүнге тургуза бергениниң чылдагааны болган, «консерватор» деп адаттырып, эде тургустунуушкунуң удурланыкчызы кылдыр безин санадып турганым ол. Мен чүвени боттуу-биле көөр кижи мен. Кол-ла чүүл—эде тургустунуушкунну практиктиг ажыл-херекче шилчидери.

Э. А. Шеварднадзе эде тургустунуушкун дээш, Горбачев дээш, ниитилелди чаартыры дээш туржуп келген, туржуп турар болгаш туржур-даа апаар мен деп медеглээн. Партийжи ажылдакчыны-даа, дипломатты-даа, офицерни-даа хууда харысалга профессионал болдуруп турар. Шак ындыг медерел, а ол ышкаш моон соңгаар ынчаар чурттап болбас деп билиишкин эде тургустунуушкунну болгаш даштыкы херектер министри албан-дужаалды хүлээп алыр арганы берген. Ындыг медерел бодаашкын-биле мен чаа политиктиң ёзу-биле бодаашкынын, кижи төрелгетенниң ниити үнелиг чүүлдериниң бирги чергелиг үнелээр идеяның идепкейлиг талалакчызы боор келген, боор турар болгаш боор-даа ужурлуг мен. Министр чурттуң айыыл чок чоруунуң айтырыгларынга доктааган. Бистиң күрүневиске күштүг Чепсектиг Күштер херек дээрзинге бүзүрээр мен. Ындыг болзажок, дишке чедир чепсегленип алгаш, халдаашкын болу бээринден коргуп болур. Ынчаарга сенче халдап шыдавас деп чүвеге база бүзүреп болур, чүге дээрге политикада чуртка удурланып келир удурланыкчылар болгаш дайзыннар чок болдуруп болурунуң аргалары бар. Биске удур халдап келир дайзыннар чок болзун, бистер бүгү чурттар-биле анаа, бот-боттарывыска ажыктыг харылзаалардыг болурувус дээш совет даштыкы политика хөй чүүлдерни кылган.

Совет дипломатия Чөөн Европага аар аштырыышкынга таварышкан бе деп айтырыгга харыылап тура министр бистер нацияларның дең эргезин, улустарның суверенитедин, оларның иштики херектеринге холгаарлап кириишпезин, оларның шилиишкин кылып алыр хостуг эргезин сөс кырынга эвес, а херек кырында хүлээп көрген бис деп чугаалаан. Эвилелчи чурттарның улустарының салым-чолунга эргилделиг болуушкуннар боор турган үеде бистер туттунуп шыдаан болгаш оларның-биле кады чоруп орар бис. Чөөн Европага болуушкуннарның кандыг янзылыг апаарын дипломаттар, министр болгаш дээди политиктиг удуртулга баш удур билип турган бе? Ийе, билип турган. Бир эвес шиитпирлиг өскерилгелерни кылбас болза, байдал аар уржуктарга чедире бээр деп чүвени баш удур угаап билип турган.

Герман айтырыгга доктаагаш, оратор бо айтырыгны чогумчалыг кылдыр шиитпирлээри бистиң киржилгевис-биле кылдынып турар болгаш ССРЭ-ниң чөпшээрежилгези чокка кандыг-даа шиитпир хүлээп алдынмас деп демдеглээн. 39 чылдың катаптаашкыны болдунмас чаа Европага, ынчан турганындан өске янзылыг шериг-политиктиг байдалга чурттаар апаар бис, Совет Эвилели каттышкан Германия-биле политикага, экономикага болгаш өске-даа адырларга улуг хемчээлдиг, бот-боттарынга ажыктыг кады ажылдажылганы боттандырар.

Чаа ёзу-биле политиктиг бодаашкын эде тургустунуушкунга хамаарыштыр идепкейлиг ажылдап, ниитилелди чаартырының, катап тургузарының база ооң долу демократтыже шилчииринин, эрге-хоойлуну боттуг болдурарының сорулгаларын шиитпирлээринге дузалап турар. Бистиң чедишкиннеривис ниитизи болур, ынчангаш эде тургустунуушкунуң тиилелгези дээш демиселди бир демниг чорудар ужурлуг бис. Ынчангаш партияның эки күштерин каттыштырар ужурлуг бис деп, ол түңнелинде чугаалаан.

Экономика хөгжүлдезиниң кол айтырыгларын база бүдүрүлге харылзааларын чаартып турарын кичээнгейге албайн турар кижилер чуртта барык чок. **Ю. Д. Маслюков** кичээнгейин чогум-на ол айтырыгларже угландырган. Рынок харылзааларының концепциязын ажылдап кылырының, рынокче шилчииринин оруктарын дилеп тыварының айтырыгларынга ол тодаргай доктааган.

Бо ажыл-чорудулганың бүгү нарын, бергезин билип алыр төлээде, херек кырында ажыктыг чүүлдерни бербээн чамдык хемчеглерни өөренип көөр херек. Оларга чурттуң экономиказын бир дескизи-биле хөгжүдеринниң дугайында айтырыгларны анаа бир чүве кылдыр тайылбырлап турганы, ниитилел бүдүрүлгезин эргелеп башкарарының моон мурнунда турган системазын кончуг дүрген солуп эгелээни, бүдүрүлгениң удуртукчу кадрларын соңгуп алыр системаны шиңгээди бергени, арага аймаан хоруп эгелээн кампания болгаш оон-даа өске чүүлдер хамааржыр. «Хоойлуда хоруп кагбаан бүгү чүүлдерни ажыглаары чөпшээреттингени» деп лозуң база бодунуң ролюн ойнаан. Бо бүгүнүң түңнелинде күрүнениң эргелеп башкарыкчы структуралары экономика хөгжүлдезиниң хөй-хөй талаларынга боттарының контролюн херек кырында чидирген, оон иштинде чоннуң акша орулгаларынга таарыштырар аргазын база. Бо бүгүнүң эң аар түңнелдери чоннуң херeглел бараалгаларының рынокка моон мурнунда көстүп көрбээн бергедээшкиннерниң тургустуна бергени болган.

Экономиканы божаңнадып эгелээн бо болгаш оон-даа өске таарымча чок чүүлдерниң үгдереп келгени дээш харысалганы ССРЭ-ниң Күрпланы болгаш ооң даргазы мен чүктээр ужурлуг бис.

Чуртту кризистиг байдалдан уштуп ап болурунуң айтырыгларынга ол доктааган. Аңаа шиитпирлиг хөделиишкиннер кылыры негеттинип турар. Ындыг болзажок, ниитилелде шилип алдынган концепцияны долгандыр күштер каттышпайн, харын-даа бо кол сорулганы шиитпирлээринге хамаарыштыр янзы-бүрү көрүүшкүннер кылыр чоруктар көвүдеп турар. Эргидеги, деңдии төпчүттүнген системаже катап кириринин дугайында саналдар ам-даа дыңналып турар. Ону катап ажыглап эгелээринге чедире берген үениң турганын Күрплан даргазы дыңнаткан.

Рынок экономиказынче шилчиир дугайында концепция улус ажыл-агыйын экижидеринниң программазындан тургустунуп келген. Ындыг болзажок, чоннуң белен эвес чүүлдерин аңаа албадап болбас. Шилип алдынган хемчеглерни боттандырар механизмнерни ажылдап кылырын чогуур үезинде боттандырбааны төп план органнарының ажыл-чорудулгазында улуг четпестерниң бирээзи болур деп, Политбюро кежигүнү санаан. Ол чазактың ажыл-чорудулгазынга база хамааржыр. Ындыг байдалдарда кончуг шын шиитпирлер безин үнезин чидириптер. Бо бүгүнү өөренип көргеш, чазак бо чылдың июль—август айларында башкартынар рынок экономиказынче шилчииринин тодаргай хемчеглерин ажылдап кылыр.

Политбюро кежигүнү кижи болгаш, ол органның хүлээп алган шиитпирлери дээш, ооң бүгү ажыл-чорудулгазы дээш харысалганы үлежип тур мен деп, **В. И. Воротников** чугаалаан. Элээн каш чылдарда Министрлер Чөвүлелин даргалап, ооң соонда Россия Федерациязының Дээди Совединиң Президиумунга даргалап тура, ажыл-чорудулганың Россияга хамааржыр талаларын бирги ээлчегде харылап турганын ол демдеглээн.

Чамдык чүүлдерни бөгүнгү туруштардан көөрге, частырыглар-даа, чедир көрдүнмейн барган чүүлдер-даа бар болганын көрүп болур. Байдалды бүгү талалыг анализтээри чамдыкта болдунмайн баргылаарында байдал ынчап барган. Политиктиг чидиг айтырыгларны, экономиктиг амыдыралда бергелерни дүрген шиитпирлээр дээш чамдыкта бис ала-чайгаарлаарынче шилчип турдувус. Хүлээп алдынган шиитпирлерниң үндезин чогун бүзүреп көрүп тура, херек кырында ону эдерин өй-шаанда чорутпайн турганывыс харааданчыг-дыр. Эң-не кошкак талавыс ол боор, хөй-ле шиитпирни хүлээп алыр база ону күүседир дээш ажыл эвээш болур— хоочураан аарыг маңаа илереп келген.

Удуртулга частырыгларда дүлдүңе берген дээр бадыткаашкынга В. И. Воротников чөпшээрешпээн. Эде тургустунуушкун бүгү ниитилелге күчүлүг күш болганын эскербес дээр болза шын эвес апаар. Компартияда ханы кризис база ооң албаң чарлырының дугайын чугаалап турарлар-биле чөпшээрежип шыдавас мен. Партия чоннуң идегелдиг баштакчызы болуп артарынга бүзүрээр мен. Нарын үе-чаданы партия ажып эртер база бодунуң дайынчы арга-шинээзин камгалап алыр деп, ол демдеглээн.

Ораторнуң санап турары-биле алырга, амгы үе-чадада өөск айтырыг— РСФСР-ниң тускай догуннаашкынын быжыглаары. РСФСР куруг черге тып-тып келбээн, эрткен чылдарда ону ханы көрбейн келген. Россияның тускай догуннаашкынын быжыглаары дорт сорулга эвес, харын ниитилел хөгжүлдезиниң амыдыралчы чугула айтырыгларын шиитпирлээриниң чепсээ болур. РСФСР-ниң улус депутаттарының I Съездизинге хүлээп алган республиканың күрүне тускай догуннаашкынының дугайында Декларацияның эң онзагай чүүлдериниң бирээзи —Россияның база эвилелдиң бот-боттарынга хамаарылгаларының дугайында бодал.

Съездиниң Секретариадының удуртукчузу **А. Н. Ильин** сөс ап, чүве чугаалаан. Секретариаттың чанында тургустунган информация-методика албанының дузазын ол делегаттарга таныштырган. «Съезд» деп социология бөлүү база органнизастаттынган. Ооң чорудуп турары айтырыгларының түңнелдерин делегаттарга дыңнадыр. Съездиниң адресинге кээп турар дыңнадыгларының, дилеглерниң анализин, сан-түңүн кылып турар. Делегаттарның база ниити съездиниң чедиишкининиг ажылдаарынга чогуур байдалдарны тургузарынга дузалаар дээш секретариат бүгү чүүлдерни кылып турарын ол демдеглээн.

Бижиктер, бижиктер... Коммунистерниң шуулганының ажылының баштайгы ийи шагында президиумга чагаалар хөй-ле келген. Делегаттар **В. И. Куклин** база **В. П. Сенин** олардан чугула санал кирген: Иранга чер шимчээшкининден качыгдааннарның эрге-ажыынга кириштир съездиниң киржикчилериниң ортузунга акша-хөреңги чыыры. Чаагай сеткилдиң ол кыйгырыын алыш часкап хүлээп алган.

Чапсар соонда даргалакчы **Н. А. Назарбаев** Мандат комиссиязының даргазы **Ю. А. Манаенковка** сөс берген.

Съездиге делегат кылдыр соңгуткан 4683 делегаттың бүрүн эргелерин хынап көргеш, мандат комиссиязы күштүг деп санаанын илеткелчи чугаалаан.

Эвилелдешкен республикаларның делегацияларының боттарының составында: Россия — 2574 кижи, Украина — 804, Казахстан — 207, Белоруссия —171, Узбекистан — 162, Грузия — 98, Азербайджан — 97, Молдавия — 49, Армения —48, Латвия — 41, Киргизия — 37, Таджикистан — 31, Туркмения — Эстония — 28—28, Литва — 10 кижи. Хөй делегациялыг партия организациялары: Москва — 278 кижи, Ленинград область — 147, Москва область — 126, Донецк—область — 87, Краснодар край —81.

Ниитилел амыдыралының бүгү-ле кол-кол адырларындан, ажыл-чорудулганың ангы-ангы участокторындан коммунистер съездиге делегатка соңгуткан. Оларның иштинден 1005 кижи азы 21,5 хуузу үлетпүрде, тудугла, транспортта база харылзаада ажылдап турар. 483 делегат кедээ ажыл-агыйда ажылдап турар. Съездиде 543 ажылчын, база 255 колхозчу делегат кылдыр соңгуткан.

Съездиниң делегаттарының составының онзагайы — партия ажылдакчыларының калбаа-биле төлээлеткени. Бо залда олар дөртен хуу ажып турар.

Делегаттарның аразында эртем база чогаалдыкчы интеллигенцияның 392 төлээлекчизи кирген, оон иштинде массалыг информацияның 53 ажылдакчызы бар. Съездиниң делегаттарында херээженнер 344 кижи азы ниити делегаттар санының 7,3 хуу болуп турар. Ол дээрге СЭКП-ниң составында херээженнерниң санындан дыка эвээш.

Үениң чугула демдээ болуп турар делегаттарның аразындан 2737 кижи азы барык 60 хуузу улус депутаттарынга соңгутканын комиссия көрген.

Делегаттарның билиг деңнели бедик. Оларның иштинден барык 99 хуузу — дээди, дооспаан дээди, ниити азы тускай ортумак эртемниг. Делегаттарның дөрттүң бири партийжи-политиктиг билиглиг.

Делегаттарның составы назы-хар аайы-биле мындыг: 30 харга чедир — бүдүн чартык хуу, 31-ден 40 харга чедир— 25,1 хуу. Эң-не хөй санныг кижилиг назы-хар 41-ден 50 харга чедир — 43,7 хуу. СЭКП кежигүннериниң ортумак назыны — 46 хар. 51-ден 60 хар чедир назылыглар— 26,8 хуу, 60 хардан өрү—2,9 хуу.

Бистиң партиявыс интернационалчы партия болуп келген болгаш артар деп, илеткелчи демдеглээн. Ооң дугайын СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң национал составы херечилеп турар. 63 нацияның төлээлери делегат болуп турар.

Мандат комиссиязының илеткелин съезд бадылаан.

Чурттуң 80 чылдарның ортаа үезинде четкени баш мунгаш байдалында үнериниң кара чаңгыс болгаш чайлаш чок аргазы эде тургустунуушкун болур деп, ооң соонда сөс алган **В. А. Крючков** демдеглээн.

Бистиң хуу бажыңывыста национал эптежилгени дилээриниң дугайында чугаалаар апарган-дыр бис деп, ССРЭ-ниң КАК даргазы айыткан. Политбюронуң Националдар аразының харылзааларының айтырыгларының талазы-биле комиссиязының кежигүнү кижи болганымда, өөскүп кээп турар чөрүлдээлерни өжүрер дээш өртчүлер-биле дөмей ажылдап турар бис дээрзин чугаалаар апаар. Сепаратизмниң өзүлдези, националдар аразының үскүлежиишкиннери, кижилерниң өлүп турары — бо бүгү чүүлдер болгаш кижилерни ажыг-шүжүү чекистерниң ажылының кол кезиин ээлеп турар. Бир эвес ол күш дөгээр чоруктуң чалгыын дораан доктаатпас болза, ооң уржуу аар-ла болур. Эрге-хоойлу камгалаар органнарның ажылында четпестер бары чугаажок, ынчалза-даа ындыг таарымча чок чүүлдерге удур демиселди политиктиг принципалдыг туруш-биле чорудар херек.

Съезд чурттуң коммунистерин каттыштырар, чидиг айтырыгларны шиитпирлээриниң оруктарын демократтыг өске күштер-биле кады дилээри, демократияны бүгү талалыг хөгжүдери болгаш корум-чурумну быжыглаары дээш шиитпирлиг саналдарны киирер ужурлуг деп, Политбюро кежигүнү санап турар.

(Төнчүзү 2-ги арында).

«РСФСР-ниң Кеземче кодекизиниң 218 чүүлүн ажыглаарының дээштиин күштелдирер дугайында болгаш кижиге кемдээшкин таварыштырар шиш, бистиг мези аймаан болгаш өске-даа чүүлдерни чөпшээрел чокка ап чорааны дээш административтиг харысалганы хамаатыларга онаарының дугайында» Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң 1989 чылдың декабрь 26-да доктаалынга өскерилгелер киирер дугайында

ТЫВА АССР-НИН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң 1989 чылдың декабрь 26-да үнген доктаалының 2 биле 3 пунктуларының дараазында эдилге-биле киирер:

2. Тыва АССР-ниң девискээринге хөй-нииттиниң черлеринге шиш, бистиг мези аймаан болгаш соок чепсекке хамаарышпас-даа болза, эрге-хоойлуга удур хөделиишкиннер кылырынче угланган (доңгурактар, аъш-чем аймаанга ажыглаар бижектер, шиштээр демирлер, шиш баштыг эдилелдер дээш өске-даа) чепсек-херекселдерни бодунга ап чорууруп база бүдүрүп белеткээрин хоруур.

3. Бо доктаалдың 2-ги пунктузунуң негелделерин хажытканы дээш административтиг харысалга онаарда, ол эдилелдерни хавырбышаан, ийи чүс рубль чедир хемчээлге торгаарын, тургустунган байдалды барымдаалап көргеш, доктаадыр.

**Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы
Ч.-Д. ОНДАР.**

Кызыл хоорай. 1990 чылдың июль 3.

Республикада кем-херек үүлгедиишкини-биле демиселди күштелдирер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында

ТЫВА АССР-НИН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

Кем-херек үүлгедиишкиннери сөөлгү үеде республиканың девискээринде дыка көвүдээни, хөй-нииттиниң корум-чуруму болгаш хамаатыларының хуузунда айыыл чок чоруу четпес камгалаттынып турарын Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Соведи демдеглеп тур.

Кем-херек үүлгедиишкини-биле демисел талазы-биле Тур комитет, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели, улус депутаттарының чер-чер Советтери болгаш оларның күүсекчи органнары кем-херек үүлгедиишкиннерин баш бурунгаар болдурбас талазы-биле шиитпирлиг хемчеглерни ап шыдаваан, ооң түңнелинде республикада мораль-психологтуг байдал нарын болу берген.

Бо бүгү чүүлдер чоннуң болгаш хөй-нииттиниң талазындан чөптүг шүгүмчүлелдерни болгаш килеңнээшкинни болдуруп турар.

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. Эрге-хоойлу үрээшкиннериниң баш буруңгаар болдурбас талазы-биле чазактың киирип келгени соңгаарладып болбас хемчеглериниң программазын бадылаар (ону кошкан).

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели, улус депутаттарының чер-чер Советтери болгаш оларның күүсекчи органнары айыттынган программаның албан-биле күүселдезин хандырар ужурлуг. Бо сорулга-биле улус депутаттарының, күш-ажылчы коллективтерниң, хөй-нииттиниң бот-башкарылга органнарының, республиканың бүгү чурттакчы чонунуң күжениишкиннерин калбаа-биле ажыглаар.

2. Эрге-хоойлу үрээшкиннериниң баш буруңгаар болдурбас талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер программазының канчаар күүсеттинип турарынга контрольду тургузарын Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Хоойлужудулга, хоойлу-дүрүм болгаш эрге-чурум айтырыгларының талазы-биле комиссиязынга дагзыр.

3. Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң органнарының, чер-чер Советтериниң күүскомнарының административтиг комиссияларының онааган торгаалдарының акшазын эрге-чурумну быжыглаар сорулгаларга ажыглаар кылдыр улус депутаттарының чер-чер Советтериниң хамаарышкан күүскомнарының эргезинче дамчыдып бээрин доктаадыр.

4. Дараазында хоойлужудулга актыларын Тыва АССР-ниң девискээринге өскертир дугайында хоойлужудулга инициативазын ёзугаар РСФСР-ниң Дээди Совединге дилег кылыр:

шиш, бистиг мези аймаан ап чорааны дээш кеземче харысалгазын доктаадыр болгаш оларны соок чепсекке хамаарыштыр киир санаар дугайында;

эрге-хоойлу үрээн назы четпээн кижилерниң ада-иелериниң административтиг харысалгазының хемчеглерин улам күштелдирер дугайында.

5. Кем-херек үүлгедиишкини-биле демиселдиң айтырыгларының талазы-биле ай санында бүдүн неделя дургузунда боттарының соңгулда округтарынга ажылдаарын Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга сүмелээр.

6. Республикадан дашкаар чоннуң кезииниң үнүп чоруп турарының чылдагааннарын болгаш чылдактарын ийи неделя хуусаада Тыва АССР-ниң Национал политика, националдар аразының харылзааларының талазы-биле доктаамал комиссиязы-биле кады өөренип көөрүн Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы эш В. С. Кажин-оолга дагзыр.

7. Мал оорлааны дээш, националдар аразынга өжээннежилгени өөскүткени дээш административтиг болгаш кеземче харысалгазын онаар негелделерни, когараан кижилерге шүүлелдиң эгидериниң чурумун, эрге-хоойлу үрээн назы четпээннерниң ада-иелериниң харысалгазын, хамаатыларның бот-камгалаар эргелерин массалыг информация чепсектерин дамчыштыр чонга тайылбырлаарын Тыва АССР-ниң юстиция министри эш Ю. Т. Стал-оолга дагзыр.

8. Тыва АССР-ниң иштики херектер министри эш В. Б. Кара-Сал, Тыва АССР-ниң юстиция министри эш Ю. Т. Стал-оол, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң даргазы эш А. Д. Ховалыг, Тыва АССР-ниң прокурору эш С. С. Зотов республиканың девискээринде кем-херек үүлгедиишкиннерин 1990 чылдың төнчүзүнге чедир кызырарын хандырбас болза, ээлеп турар албан-дужаалдарынга оларның тааржыр-таарышпазының дугайында айтырыгны Тыва АССР-ниң Дээди Соведи чугаалажып көөр апаарын оларга сагындырар.

Кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демисел талазы-биле хоойлу-дүрүм камгалаар органнарга дузаны күштелдирерин Тыва АССР-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң даргазы эш В. Н. Федосеевке дагзыр.

**Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы
Ч.-Д. ОНДАР.**

Кызыл хоорай. 1990 чылдың июль 3.

ШЫННЫҢ ҮЕЗИ НЕГЕП ТУР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Күрүнениң айыыл чок чоруук органнарының ажыл-чорудулгазын эде тургузарының айтырыгларынга доктаап тура, ол ап турар үндезин хемчеглер чекист органнарының ажылы хоойлуга дүүштүр боттанган турарынче, билдилиг болуруунче, күрүнениң айыыл чок чоруунуң хандырылгазы ниитилелди демократчыдарының чорудулгазынга дүгжүрүнче, хамаатыларның Конституция ёзугаар эргелери болгаш хоойлу ёзугаар эрге-ажыктары сагыттынарынче угланган дээрзин демдеглээн. ССРЭ-ниң КАК дугайында Хоойлузу ажылдап кылдынган болгаш чугааланып көөрүнге белеткеттинген, ында ооң бүрүн эргелерин болгаш хүлээлгелерин хоойлу ёзугаар тодаргай бижиглээн. Ук органның кандыг болурун: күштүг болгаш ажыктыг бе азы кошкак болгаш ылбай болурун — ниитилел шиитпирлээр. Мээң туружум чүл дээрге бисте камгалаар чүүлдер бар, оларның камгалакчызы турар ужурлуг деп, оратор айыткан.

СЭКП ТК-ның Партия тургузуушкуну болгаш кадр политиказының айтырыгларының талазы-биле комиссиязының болгаш партийжи-организастыг киддизиниң ажыл-чорудулгазының принципиалдыг чугула талаларының дугайын чугаалап тура **Г. П. Разумовский** бүгү-ле күжениишкиннер партияның тургустунган болгаш байлак шыттынган ленинчи принциптерге эде тургузар талазы-биле хемчеглерни ханы ажылдап кылырынче болгаш боттандырарынче, партийжи звенону бүрүзүнүң арга-шинээн, коммунист бүрүзүнүң идепкейин бедидер сорулга-биле ооң структуразын адаандан үстүнге чедир эчис сорулгалыг демократчыдарынче угланган дээрзин демдеглээн.

Партия организацияларынга оларның ажыл-чорудулгазының политиктиг эргелерин катап тургузарын, партийжи эштежилгени, СЭКП Уставының мурнунга партияның бүгү кежигүннериниң деӊ болур чоруун бадыткап тургузарын, коммунистерниң эргелериниң болгаш хүлээлгелериниң бүгү комплекизин тодаргай утка-биле долдуруп, партия эге организацияларының эргелерин болгаш аргаларын дашты чаагай эвес, а ёзулуг партийжи үндезин болур кылдыр калбартырын ТК-ның комиссиязы болгаш киддизи үндезиннерниң үндезини деп санап турар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга партийжи массаларның эге чагыргазын быжыглаарынга байдал [illegible] эң чугула айтырыг кылдыр көрүп келген.

Партияның амыдыралында өскерилгелерниң темпизин, ооң кайы хире долузун болгаш ханызын аңгы-аңгы кылдыр үнелеп болур деп, СЭКП ТК-ның секретары демдеглээн. Шынын чугаалаар болза, амгы үеде мындыг деп болур: 1985 чылдың апрельде турган партия биле амгы партияның аразында улуг ылгал бар, ону кайы-даа талага — политиктиг, идеологтуг азы партияның иштики-даа айтырыынга чугаалажып көөр болза, ылгалдыг. Ооң-биле чергелештир ниитилел база өске апарган дээрзин утпас херек. Партияны ёзулуг амгы үениң овур-хевирлиг кылыр дээр болза, туруштарны сайзырангайжыдары, чаа күженишкиннер херек.

Чурттуң камгалалының болгаш айыыл чок чоруунуң талазы-биле партияның амгы үедеги политиказының үндезиннерин съездиниң делегаттарынга отчеттап тура **Д. Т. Язов** олар 1985 чылда СЭКП ТК-ның апрель Пленумунга үндезилеттинген дээрзин чугаалаан. Чаа доктринаның амыдыралга боттаныры ол талазы-биле эрткен чылдарда тодаргай чүнү кылганын съездиге илеткевишаан, министр хамыктың мурнунда төөгүлүг ужур-дузалыг ийи базымны — 1987 чылда ортумак болгаш биче ыраккшылдыг ракеталарны дүжүрер дугайында АКШ-биле керээни чарганы база боттандырып эгелээни биле 1988-1989 чылдарда Афганистандан совет шериглерин үндүргени бо базымнарны демдеглээн. Удур-туржур чоруктуң чавырылганы, тайбың хөгжүлдениң чогумчалыг байдалының ханылааны шериг реформазын ханы эрттирериниң боттуг перспективаларын тургускан деп, министр демдеглээн, ол реформа 1987 чылдан эгелей берген.

Чепсектиг күштериниң мурнунда тургустунган кол сорулгалар ниитизи-биле чогумчалыг шиитпирлеттинип турар деп, камгалал министри съездиге илеткээн. Эде тургустунуушкунунуң, демократчыдылганың болгаш ажык-чарлыг чоруктуң чорудулгалары Армияда болгаш флотта улам ханылап бар чыдар. Ооң-биле чергелештир дыка хөй айтырыгларны шалыпкын [illegible] түңнел чок шиитпирлеп турар бис. Армияны «политикадан дашкаарладыр», «партиядан дашкаарладыр» дээн тезистерни ол буруудап шапкан, теорияга-даа дүүшпес, практикага-даа хоралыг чүүлдер деп санаан. Бистиң шериивис чүгле болуунуң хүлээлгезин күүседир эвес, социалистиг күрүнениң, ССРЭ-ниң айыыл чок чоруунуң болгаш чер кырынга тайбыңны камгалаарының идегелдиг магадылалы болур ужурлуг деп, ол чугаалаан.

Кежээки хуралга СЭКП-ниң Төп ревизия комиссиязының отчедун ТРК-ның даргазының оралакчызы **А. А. Низовцева** кылган (Илеткелди парлаан).

СЭКП-ниң бюджединиң болгаш эт-хөреңгизиниң дугайында илеткелди СЭКП ТК-ның Херектер эргелекчизи **Н. Е. Кручина** кылган. Ол 1989 чылда партияның кежигүн дадывырының киирген түңү 1,6 миллиард хире рубль болган дээрзин дыңнаткан. Партийжи парлалга черлери боттарының арыг орулгазындан 1,1 миллиард рубльди бюджетче түс кайлаан. Партбюджеттиң күзели-биле 2,3 миллиард рубльдиң ниити чарыгдалдарын үндүрген.

Чапсар соонда микрофоннар чанынга «чугаа чалгыы» өскүп эгелээн. Залдың аңгы-аңгы черлеринден айтырыглар салдынган, олар «СЭКП-ниң бюджединиң болгаш эт-хөреңгизиниң дугайында» илеткелге хамааржып турган. Партияда амгы үеде чиигелделер болгаш артык эргелер бар бе, ооң агар саңында валюта хөреңгизи бар бе деп айтырыглар салдынган. Ол дугайында илеткелдер болгаш отчеттарга дүүштүр сөөлзүредир делегаттарга дыңнадыр деп хурал даргазының саналынга съезд чөпшээрешкен.

Микрофоннарның бирээзинден чоруткан чагаа дугайында айтырыгны сагындырган, ында делегат СЭКП ТК-ның Политбюрозунда болгаш секретариадында кирип турар чамдык удуртукчулар партийжи шуулган мурнунда-ла халажыг дугайында айтырыг көдүрүп турганы шын бе деп айтырган. Даргалакчы ол айтырыгга харыылап шыдаваан болганда сөстү М. С. Горбачев алган. Халажыг дугайында чугааны органзастыг айтырыгларны чугаалажып турда кылыры чогумчалыг боор деп, ол айыткан. Ынчалза-даа эм-даа харыылап болур деп, Чиңгине секретарь чугаалаан. Халажыгны кым дилээнил? Н. Н. Слюньков, ону Политбюро база эки билип турар — аар аараан кижи-дир. В. И. Воротников, Г. И. Усманов, А. П. Бирюкова олар пенсияже үнер дугайында дилег киирип келгеннер. Оларны солуур кижилерни алаар дугайында делегаттың айтырыынга харыыны съезд тодарадыр деп, ол чугаалаан.

Съездиниң түңнел документилерин белеткээр талазы-биле комиссияның алын болгаш составын элээн маргылдаалыг чугаалашкан. Ийи шак хире санал-онал солчуушкунунга чурттуң дыка хөй регионнарының делегаттары киришкен соонда, дараазында комиссиялар тургустунган: «Гуманныг, демократтыг социализмче» программныг медеглединиң төлевилелиниң талазы-биле — удуртукчузу В. А. Медведев; СЭКП Уставының төлевилелиниң талазы-биле — удуртукчузу М. С. Горбачев; СЭКП-ниң Төп Контроль комиссиязының дүрүмүнүң төлевилелиниң талазы-биле — удуртукчузу Б. К. Пуго.

Экономиктиг реформаны эрттиреринге болгаш чуртка социал-экономиктиг байдалды чогумчалыг болдурар талазы-биле соңгаарлаттынмас хемчеглерни хүлээп алырынга СЭКП-ниң политиказының дугайында, СЭКП-ниң амгы аграр политиказын боттандырарының дугайында, СЭКП-ниң аныяктар политиказының дугайында резолюцияларны белеткээр талазы-биле комиссияларның удуртукчуларынга тус-туста Н. И. Рыжков, Е. К. Лигачёв, П. К. Лучинский олар базылаткан. Ол комиссияларның составын тургузар талазы-биле ажылды уламчылаар деп санал хүлээп алдынган.

Июль 4-те съездиге хүн айтырыының баштайгы дөрт пунктузунуң талазы-биле дискуссияны эгелээн.

(СЭТА).

СОВЕТ ЭВИЛЕЛИНИҢ КОММУНИСТИГ ПАРТИЯЗЫНЫҢ XXVIII СЪЕЗДИЗИНГЕ

СЭКП-НИҢ ТӨП РЕВИЗИЯ КОМИССИЯЗЫНЫҢ ОТЧЁДУ

ТРК-ның даргазының оралакчызы А. А. НИЗОВЦЕВАНЫҢ илеткели

Хүндүлүг эштер делегаттар!

Партияның XXVII съездизинде соңгуткан СЭКП-ниң Төп ревизия комиссиязының ажыл-чорудулгазы СЭКП-ниң Уставында болгаш ТРК-ның дугайында дүрүмде тодараттынган хүлээлгелерин боттандырарынче угланган турган.

Ук хүлээлгелер дараазында чүүлдерден тургустунган:

партия бюджединиң күүселдезиниң, ооң иштинде партияның кежигүн дадывырын төлээриниң, хүлээп алырының болгаш учёдунуң шынныын хынаары;

СЭКП ТК-ның бүдүрүлгелериниң болгаш албан черлериниң саң-хөө-ажыл-агыйы чорудулгазының ревизиязы;

херектерни чорударының доктааттынган чурумун сагып турарын, партияның төп органнарынга ажылчы чоннарның чагааларын, билдириишкиннерин болгаш хомудалдарын көөр талазы-биле ажылды хынаары;

эвилелдешкен республикаларның компартияларының, партияның край болгаш область организацияларының ревизия комиссияларынга методиктиг дуза көргүзери.

Комиссияны 83 кижи кежигүннүг кылдыр соңгаан, ам ооң составында 70 кежигүн бар. Хуралдар аразында ажылды удуртуру-биле 5 кижиден тургустунган бюрону соңгаан. Чыл бүрүзүнүң планнарының күүселдезиниң, чоруттунган ревизияларның болгаш хыналдаларның түңнелдерин коллегиалдыг ёзу-биле чугаалажып көрген. Отчёттуг үе дургузунда комиссияның 12 хуралы болгаш ТРК-ның бюрозунуң 28 хуралы болган, ук хуралдарга 50 ажыг айтырыгны көрген.

Отчёттуг үеде Төп ревизия комиссиязы, бүгү-ле партийжи органнар-биле бир дөмей, партияны чаартырының, СЭКП-ниң демократчыдылгазын ханыладырының, ажык-чарлыг чорукту хөгжүдериниң талазы-биле ниити сорулгаларны шиитпирлеп турган. Бистиң ниитилелде болгаш партияда бооп турар нарын, чөрүлдээлиг чорудулгалар Төп ревизия комиссиязының ажыл-чорудулгазының дөрт холбашканы, партияның иштики амыдыралының талаларынга база-ла хамаарылгалыг болган.

Бирги ээлчегде, ол партияның саң-хөөзүнге болгаш материалдыг баазазынга хамааржыр. СЭКП-ниң бюджединге, ооң хевирлениишкининиң үнер дөстеринге, кежигүн дадывырының хемчээлдеринге, партияның чарыгдалдарынга коммунистерниң сонуургалы аажок улгаткан. Ук айтырыглар талазы-биле кол сан-түңнер силерде бар болгай.

СЭКП-ниң бүгү ажыл-чорудулгазы бодунуң акша-хөреңгилериниң күзели-биле акшаландынып турарын билир болгай силер. Оларның 58 хуузу партияның кежигүн дадывыры, 41,6 хуузу — партияның парлалга черлериниң болгаш бүдүрүлгелериниң орулгаларындан киирген акша-хөреңгилер, 0,4 хуузу—ооң өске киирилделер бооп турар.

Партияның бүгү акша-хөреңгилери баштай СЭКП ТК-га чыглырга, ооң соонда оларны ТК чер-черлерниң партия организацияларының аразынга куваап турар деп шын эвес чугаа сөөлгү үеде нептерээн.

Шынында ындыг эвес, шынында чүл дээрге девискээрлерниң парторганизацияларынга чыгдынган партия дадывырлары болгаш чер-черлерниң партия органнарының парлалга черлериниң орулгаларындан киирген акша-хөреңгилер республикаларның, крайларның болгаш областарның партия комитеттериниң агар саңынче дорт кирип турар. Чогум-на ол акша-хөреңгилер чер-черлерниң партия организацияларының, оларның иштинде эге организацияларның ажыл-чорудулгазының саң-хөө үндезини бооп турар.

Чүгле чер-черлерниң хөй эвес партия организациялары боттарының чарыгдалдарындан арткан орулгаларының кезиин СЭКП ТК-ның саңынче шилчидип турар. Төп Комитеттиң парлалга черлериниң болгаш бүдүрүлгелериниң орулгаларындан киирилделер база СЭКП ТК-га кээп турар. Ол акша-хөреңгилер канчаар ажыглаттынып турарыл? Оларның чамдык кезии ниити партийжи хемчеглерни (съездилерни, Пленумнарны, чөвүлел хуралдарны) эрттиреринге; СЭКП ТК-ның аппарадын: төп эртем, өөредилге, ол ышкаш эмнелге-кадыкшылга албан черлерин тударынга; партиялар аразында харылзааларны боттандырарынга эргежок чугула бооп турар. Партияның акша-хөреңгилериниң элээн хөй кезиин боттарының чарыгдалдарын боттарының орулгаларының күзели-биле дуглап шыдавас чер-черлерниң партия организацияларынга дотациялар кылдыр бээринге ажыглап турар.

А ындыг парторганизациялар хөй нурууву бооп турар. Чижээлээрге, 1989 чылда республикаларның, крайларның болгаш областарның 86 партия организацияларының 50-и, оларның иштинде республикаларның 4 партия организациялары ниити партийжи бюджеттен 160 миллион рубль дотацияны алганнар. Эң хөй саң-хөө дузаламчызын — оларның чарыгдалдарының 40-тан 75 хуузунга чедир — Киргизияның, Таджикистанның, Туркменияның компартияларынга болгаш РСФСР-ниң тос область парторганизацияларынга көргүскен. Даг-Карабах Автономнуг областың парторганизациязы болуунуң ажыл-чорудулгазын база-ла СЭКП-ниң бюджединден дотацияның күзели-биле боттандырып келген.

Боттарының киирип алыр акша-хөреңгилериниң күзели-биле боттарының чарыгдалдарын бүрүн хандырып шыдаар республикаларның, крайларның болгаш областарның партия организацияларының саны бо чылын дыка кызырлыр. Партияның парлалга черлериниң орулгаларындан партия бюджединче кирип санаашкыннар база-ла дыка кызырлыр. Ол бүгү чүүлдер СЭКП-ниң саң-хөө байдалын дыка нарыыдадыр.

Ынчангаш партия организациялары боттарының эргелерин болгаш тускайлаң чоруун ажыглап тургаш, боттарының чарыгдалдарын бот-акшаландырыышкынның күзели-биле чедип алыры эргежок чугула. Төпке-даа, чер-черлерге-даа орулгаларның чаа үнер дөстерин дилеп тывары негеттинер апаар. Партияның чарыгдалдарын дыка кызырарын, ооң акша-хөреңгилерин камныг чарыгдаарын байдал негеп турар.

Партия органнарының бюджезин демократчыдарын моон соңгаар-даа калбартыры эргежок чугула деп хөй-хөй партия комитеттериниң саналдарын Төп ревизия комиссиязы шын деп санап турар. СЭКП-ниң бюджедин ТК-ның Пленумнарынга бадылаар дугайында Устав төлевилелинде көрдүнген чүүл партияның акша-хөреңгилерин канчаар чарыгдап турарының дугайында коллегиалдыг харысалганы бедидер. Кежигүннерниң ону билген турарын чедип алыр деп санап турар бис.

Партия бюджединиң болгаш боттарының парторганизацияларының бюджединиң кандыг байдалдың коммунистерге чедир дыңнатпас чорук язы-бүрү чугааларның, даап болдаашкыннарның үнүп кээр чылдагааннарының бирээзи, а чамдыкта ону политиктиг спекуляцияларга болгаш хоп-нүгүлдерни нептередиринге база ажыглап турар.

Ындыг кевин-херек чок чугааларны чүгле ажык-чарлыг чоруктуң хөгжүлдези чок кылып шыдаар. А калбак ажык-чарлыг чорук дээрге ооң-биле чергелештир контроль база бооп турар. А амдызында ТРК-ның каш удаа рекомендациялары турбуже, дыка хөй парторганизацияларда ревкомиссияларының партия конференцияларынга отчёттарын безин тус черниң парлалгазынга парлаваан.

— Эштер!

Төп ревизия комиссиязы бодунуң ажыл-хүлээлгезин күүседипшаан, доктаамал, чылда ийи катап СЭКП бюджединиң күүселдезиниң шын чоруп турарын хынап, кежигүн дадывырының төлелгезиниң база учёдунуң байдалын сайгарып турган. Ол хыналдаларның түңнелдерин партийжи Төп парлалгага чырыдып келген.

Эрткен чылдарның дургузунда партия бюджединче киириилделерниң түңү доктаамал өзүп келген. 1989 чылда ол 2 млрд. 695,8 млн. рубль болган, ол дээрге СЭКП-ниң XXVII съездизиниң мурнунда турганынга бодаарга, 25 хуу хөй. Ооң иштинде партияның кежигүн дадывырының киирииниң өзүлдези барык 30 хуу, аппаралга ажыл-чорудулгазындан орулга 17,4 хуу өскен.

Кежигүн дадывырының төлелгезиниң байдалының сайгарылгазынга доктаайн. Коммунистерниң шуут кол кезии кежигүн дадывырын чогуур үезинде база долу хемчээлге төлеп турар. 1989 чылда партия бюджединче 1 млрд. 578,5 млн. рубль кежигүн дадывыры киирген, ол дээрге көрдүнгениниден хөй. Дадывыр киирериниң өзүлдези колдуунда-ла улус ажыл-агыйында ажыл төлевириниң өзүлдезиниң күзели-биле болдунган. Ынчалзажок чүгле мону демдеглээри-биле кызыгаарланырга шын эвес болур. Кежигүн дадывырының төлелгезинде чаа, таарымча чок болуушкуннар болгаш уг-шиг бар, олар сөөлгү үеде тыптып келген.

Партияның кежигүн дадывырын чогуур үезинде төлевейн турарынга баштай доктаайн. 1985 чылдың IV кварталында, СЭКП-ниң XXVII съездизиниң бүдүүзүнде, дадывырын чогуур үезинде төлевээн коммунистер партияга 31 муң кижи турган болза, эрткен чылдың IV кварталында олар 279 муң кижи, азы 9 катап хөй болган. А бо чылдың апрель 1-деги байдал-биле оларның саны 670 муң четкен.

1985 чылдың-биле деңнээрге, дадывырын долу эвес шалыңындан төлеп турарларның саны 1,5 катап көвүдээн. Эрткен чылын чедир төлеттинмээни хынаттынган партия эге организацияларының үжүнүң бирээзинге-ле турган, ындыгларның саны 663 муң кижи. Ол дээрге СЭКП кежигүннериниң ниити санының 3,7 хуузу-дур. Чедир төлевээн түң база дыка улгаткан (3 млн. рубль).

Чогуур үезинде дадывыр төлевээн болгаш чедир төлевээн партия кежигүннериниң сөөлгү үеде саны ол хире көвүдээни дүвүрелди болдурбас арга чок. Төп ревизия комиссиязы чогуур хемчеглерни алырының эргежок чугулазынче кичээңгейни чаңгыс эвес удаа угландырып келген. Бистиң инициативавыс-биле СЭКП ТК-ның киддистери-биле кады хыналданы кылып чорудкан, ооң түңнелинде «Партияның Чечен-Ингуш областың организациязында кежигүн дадывырының төлелгезинде шынгыы четпестер дугайында» СЭКП ТК-ның доктаалын хүлээп алган. Ол доктаал партия комитеттериниң чогуур кичээңгейинге четпээни, манап турганывыс организакчы рольду ойнаваны хараадаанчыг. Дыка хөй партия организацияларында кежигүн дадывырының төлелгезиниң айтырыгларынче мурнуку дег чогуур ужур-утканы салбайн турар, коммунистерниң Устав негелделерин хажыдары хемчег чок артып турар.

Партия дадывырының төлелгезинде четпестер партияда сагылга-чурумнуң элээн кудулааны, СЭКП Уставының негелделерин тооп көрбезин, болуп турар болуушкуннарга хамаарыштыр коммунистерниң-даа, партия комитеттериниң-даа аймаараан байдалын илередип турар. Бистиң бо хүннеривисте, СЭКП-ниң чөптүг база чидиг шүгүмчүлээри-биле кады ниитизи-биле партияның төөгүзүн болгаш ажыл-чорудулгазын дорайтадып баксырадырынче угланган каржы халдаашкыннар, өжээтен чөңгээлээшкиннер ховар эвес дыңналып турар. Мындыг байдалда коммунистерниң чамдык кезии уг-шиин чидирип, партияның салып келген сорулгаларынга бүзүрелин оскунуп, оортан органзастыг болгаш идея талазы-биле хоорлуп эгелээн.

Сөөлгү үеде таарымча чок чаа чүүлдер база тыптып келген. Чамдык партия организациялары, колдуунда эге организациялар, ынчалзажок хоорай база район организациялары база бар, чыгдынган партия дадывырларын (бүрүнү-биле азы чамдызын) партия комитеттериниң агар саныңче шилчидеринден ойталап турарын медеглээн. Ынчан олар язы-бүрү хажык чокка күүседир дээр негелделерни колдуунда СЭКП ТК-ның адресинге идип үндүрүп турарлар.

СЭКП-ниң Төп ревизия комиссиязының санап турары-биле алырга, ындыг хөделиишкиннер партия органнарынче күш дөгеп, негелде чедип алырының семээшкинин, тодаргай чарылдырыкчы хөөннүг бооп турар. Бүдүн партия организациязының партия Уставын хажыдып турары — ол бөлүүн эвес, эскертинмейн бардынмас болуушкун. Мындыг фактыларны партия комитеттери, ооң иштинде СЭКП ТК-даа, чогуур үезинде эскерип, үнелел бербейн турары хараадаанчыг. Бис ону частырыг деп санап турар бис. Кыдыында турар хайгааракчының туружу, чүү-даа болбаан дег кылдыр көөр чорук партия органнарының ат-алдарын бадырып, чүнү-даа кылып болуруунуң хөөнүнүң тургустунарынга салдарлыг бооп келген.

Ам база бир чыл дугайында. Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязынга кирген саналдарны өөренип көргеш, СЭКП ТК 1989 чылдан эгелеп СЭКП бюджединден партия эге организацияларының херегленинге кирген кежигүн дадывырының түңүнден 3 хуузун тускайлап бээрин шиитпирлээн. 1989 чылда ол сорулгага 39,7 млн. рубльди берген. Эге организациялар чыл дургузунда чүгле 27,8 млн. рубльди чарыгдаан. Ооң чылдагааннары аңгы-аңгы. Партия комитеттериниң чамдызы ол хөреңгилерни партия эге организацияларынга хуваарын узамдыктырган, чамдык парторганизациялары ол акша-хөреңгилерни чарыгдаарының чурумунун база кайнаар чарыгдаарының дугайында тайылбыр албайн барган болгаш ооң-даа өске.

Ынчангаш партияның эге организацияларында ажыглаттынмаан акша-хөреңгиден барык 12 млн. рубль артып калган. Бо чылын амгы күштүг бооп турар чурум ёзугаар оларга ам-даа 40 млн. ажыг рубль кирер апаар. Ол акша-хөреңгиниң шыгжаары, учёду болгаш чарыгдалы контрольга турар дээрзи черле билдингир, а коммунистер ол акша-хөреңгиниң байдалының дугайында доктаамал база шын медээни алган турар ужурлуг.

Партияның эге организацияларының бот-тускайлаң чоруун бедидериниң эргежок чугулазын барымдаалавышаан, херек чугула таварылгаларда олар боттарының ревизия комиссияларын соңгуп алыр эргени бээриниң дугайында Уставтың төлевилелинде чүүлдү бистер деткип турар бис.

СЭКП-ниң бюджединиң орулгаларының ийиги кол кирер дөзү болза, партия органнарының ном үндүрер черлериниң орулгаларындан тыртар акша-хөреңги болур болгай. Амгы үеде партия органнары ниити партияның өнчү-байлаа болур төпте база чер-черлерде-даа 114 ном үндүрер черлиг бооп турар. Олардан эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-ларының, партия крайкомнарының болгаш обкомнарының эргезинде 111 ном үндүрер черлер туруп турар. Эрткен чылын олар боттарының партия организацияларының бюджединче 346 млн. рубльди шилчиткеннер.

Партияның парлалга-полиграфия баазазын хөгжүдеринге үндүрүп берип турар акша-хөреңгизиниң шын ажыглалын СЭКП-ниң Төп ревизия комиссиязы доктаамал санап көрүп, партияның ном үндүрер черлериниң бүдүрүлге болгаш саң-хөө ажыл-чорудулгазын хынап турар.

СЭКП-ниң XXVII съездизинге Төп ревизия комиссиязы СЭКП ТК-ның Херектер эргелелиниң партияга хамааржыр ном үндүрер черлериниң бүдүрүлге киддизиниң база ном үндүрер чамдык черлерниң ажыл-чорудулгазында улуг четпестерни демдеглээни билдингир. Эрткен үеде чамдык четпестерни чайлаткылаан.

Ынчалза-даа СЭКП-ниң Төп ревизия комиссиязының бо чылдың март-апрельде чорудкан хыналдазы шынгыы четпестерни база катап тып илереткен.

Капитал салыышкыннарын чашканнап, объектилерни тударының хуусааларын саададып турар, доозулбаан тудугларның хемчээли дыка көвүдээн. Солуннар парлаар бүдүрүлгелериниң узун хуусаалыг эгиттинер чамдык төлевилээри болгаш тудары уламчылап келген, экономиктиг ажыктыы чавыс болгаш харын орулгалаа чок болуп турар. Чижээ, партияның Гомель обкому биле Красноярск крайкомунуң 1986—1988 чылдарда ажыглалга киирген солуннар комплекстери 1989 чылда барык 780 муң рубль каражага чедирген. Мурнуку хевээр-ле дыка хөй чаа бүдүрүлгелерниң күчүзүн шиңгээдип алырының хуусаалары хөлүн эрттир узап, нормалыг хуусааларын 2-3 катап ажып турар.

Ном үндүрер чамдык черлер доктаамал үнер парлалганы, номнарны болгаш плакаттарны өй-шаанда парлап үндүрерин чамдыкта хандырып шыдавайн баргылаар. Оларның парлап үндүрүп турары чүүлдерде дыка хөй чугула темалар чырыттынмайн турар. Чижээ, Азербайджан, Таджикистанның компартияларының, Дагестан обкомунуң ном үндүрер чамдык черлериниң, продукциязының парлап кылган шынары куду, оларның чамдыктары артык чарыгдалдар үндүрүп, ажыл төлевириниң фондуларын ажыглаарын үреп, материалдыг өртек-үнелиг чүүлдерниң нормадан артык курлавырларын тудуп турар.

Шак-ла ындыг четпестерни СЭКП ТК-ның Политиздат база «Плакат» («Панорама») деп парлалга черлериниң бүдүрүлге болгаш саң-хөө ажыл-чорудулгазындан бистиң хыналдаларывыс илереткен. Ооң түңнелдериниң талазы-биле СЭКП ТК чогуур доктаалдарны хүлээп алган. Тургустунган байдалды өскертир талазы-биле үндезин хемчеглерни ном үндүрер черлерниң коллективтери болгаш партия организациялары деңге кады хүлээп алгылаан. Чижек кылдыр, парлап үндүрүп турар ном-дептерлерниң тематиказы, чугула ужур-дузалыы өскерилген, а политиктиг ном үндүрер черниң орулгазы сөөлгү үш чылда барык үштүң бир кезээнге көвүдээнин чугаалап болур мен.

Эштер!

Партия бюджединиң акша-хөреңгизиниң күзели-биле 1989 чылда ниити чарыгдалдар 2 млрд. 273,2 млн. рубль болган.

Партияның, ооң бүгү-ле органнарының, албан черлериниң болгаш бүдүрүлгелериниң ажыл-чорудулгазын хандыраарынга, материал-техниктиг баазазын хөгжүдеринге 1 млрд. 768,3 млн. рубльди чарыгдаан. Чер-черлерде партия организацияларының хереглелдеринге чарыгдалдар партия бюджединиң бүгү-ле кезектери-биле 89 хуу, ооң иштинде партия эге организацияларының хереглелдеринге — 23 хуу болган.

СЭКП ТК-ның аппарадының талазы-биле чарыгдалдар 32,9 млн. рубль, азы бюджеттиң 1,9 хуузу болган. Партияның Ниитилел эртемнериниң академиязы, Марксизм-ленинизмниң институду, В. И. Ленин аттыг Төп музейи дээн ышкаш төп албан черлерин ажаап тударынга, а ол ышкаш кадык камгалал болгаш ажыл-агый черлерин ажаап тударынга 44 млн. хире рубльди азы 2,5 хуузун чарыгдаан. Бюджеттиң чарыгдал кезииниң чаңгыс-даа угланыышкыннарының талазы-биле бадылаан акша-хөреңгини арттыр чарыгдаваан.

СЭКП ТК-ның шиитпирлери-биле дүүштүр партияның бюджединден барык 505 млн. рубльди чоннуң эвээш хандырылгалыг кезииниң пенсиязын улгаттырарынга, Армян ССР-ге болган чер шимчээшкининиң уржуктарын узуткаарынга материалдыг болгаш саң-хөө дузазын чедирери-биле үндүрүп берген. Шак ол чорукту хүндүткелдиң шын, чөп демдээ деп, Төп ревизия комиссиязы санап турар. Ынчаарга ниити партияның эрге-ажыктарынга хамааржыр шак ындыг айтырыгларны партия организациялары-биле баш бурунгаар калбаа-биле сүмележип тургаш, улам демократчы ёзу база хөйү-биле шиитпирлээр ужурлуг.

СЭКП-ниң Төп ревизия комиссиязы төпке база ревизия комиссиялары чер-черлерге-даа партия пропагандазынга, кадрлар белеткелинге, автомобиль транспортун эдилеп тударынга, партия органнарының, партия албан черлериниң болгаш партияның парлалга черлериниң бажын-балгаттарын тударынга база септээринге, эмнелге хереглелдеринге партия бюджединден үндүрүп бергилээни акша-хөреңгилерни ажыглааның сөөлгү чылдарда хынап көргүлээн. Партия бюджединиң талазы-биле үндүрүп берген акша-хөреңгини бадылаан акшаландырыышкыннар-биле колдуунда дүүштүр чарыгдап турар деп тодарадып көрген.

Ооң-биле кады хыналдалар шынгыы четпестерни база илереткилээн. Оларның бирээзи болза, партия пропагандазынга болгаш кадрлар белеткээринге үндүрүп берип турар акша-хөреңгини четпес болгаш шын эвес ажыглап турары. Чиктиг элдеп байдал бо. Бир талазында, партия ажылының угланыышкынының чаа байдалдарында шак бо чугула угланыышкынынче эвээш хевирлиг акша-хөреңгини, партия бюджединиң чарыгдалдарының 8,5 хуузун үндүрүп берип турар. А өске талазында, ону Төп ревизия комиссиязы, партияның чамдык организациялары-даа чаңгыс эвес удаа демдеглеп келген, ол акша-хөреңгиниң 40 хире хуузу безин ажыглаттынмайн баар-дыр.

Ол хиреде политиктиг чырыдыышкынның дыка хөй бажыңнары, марксизм-ленинизмниң университеттери, партия болгаш совет ажылдакчыларның мергежил-билиин бедидериниң курстары өөредилгениң база пропаганданың амгы үелеги техниктиг чепсек-херекселдери-биле кошкак хандыртынган, өөредилге болгаш методиктиг литература болгаш өске-даа чүүлдер талазы-биле кызыы бооп турар. Бо айтырыгның база бир талазы бар — ажыктыы. Өөредилгениң бо хевирлери чылдың-на чүс-чүс муң пропагандистерни, идеология ажылдакчыларын белеткеп турар. Ынчалза-даа оларның салдары партияга бөгүн үеде эки-ле эскертинмес-тир.

Бис, бодап көөрүвүске, партия пропагандазы, политиктиг өөредилге болгаш кадрлар белеткели, ооң иштинде дээди өөредилге черлеринге-даа, шуут чаа ёзуну негеп турар. Ол сорулга-биле чарыгдап турар акша-хөреңгиниң ажыктыы амдызында дыка куду.

Партияның материал-техниктиг баазазын хөгжүдеринче угландырып келген ол хөй акша-хөреңгини чарыгдааның хынааның түңнелдеринге допчулап доктаар бодай-дыр мен. Партия органнарының албан черлериниң болгаш ном үндүрер черлериниң бажын-балгаттарын тударынга болгаш септээринге, автомобиль транспортун ажаап тударынга 1989 чылда 475,5 млн. рубльди чарыгдаан.

Автотранспортту ажыглаарын чурумчудар талазы-биле хемчеглерни СЭКП ТК-ның Херектер эргелели база чер-черде партия комитеттери-даа хемчеглерни ап келгенин бистиң хыналдавыс көргүскен. Тус чериниң партия комитеттеринде чиик автомобильдерниң санын 850 кылдыр, а СЭКП ТК-ның Херектер эргелелиниң транспорт кезээнде 15 хууга (30 автомашинаны) кызырган. Автомашиналарны ажыглаарында контрольду күштелдирген.

Ооң-биле кады автотранспортту ажаап эдилээринге чарыгдалдар ниитизи-биле эвээжевейн турар. Автомашиналарны ажыглаарының ажыктыын бедидеринге, өртек-хөлезилиг ачы-дуза чедирериниң аргазы-биле орулгалар алырынга аргаларны төпте-даа, чер-черлерде-даа долузу-биле боттандырбайн турар. Ооң-биле холбаштыр автомобильдерни конвейер хевирлиг бээриниң системазын калбартырын, СЭКП ТК-ның Херектер эргелелиниң транспорт кезээнге бот-орулга-чарылганы шиңгээдирин, амгы бар автомашиналарның чамдык кезээн улам камналгалыг маркалар-биле солуурунуң дугайында айтырыгны чугаалажып көөрүн ТРК саналдап киирген.

Черле ынчаш ажыл-агыйы чарыгдалдары (транспортту болгаш бажын-балгаттарны эдилеп тудары, таныыл хайгааралы болгаш өске-даа) партия бюджединде улуг бот-деңзини ээлеп турар болгаш дыка-ла оожум кызыртынып турарын чугаалаар апаар.

СЭКП-ниң мурнунда эрткен съездизинге Төп ревизия комиссиязының илереткени капитал тудугга четпестерни чайладыр талазы-биле хемчеглерни партия Төп Комитеди алгылаан. Силер сакты-лыр боор силер, Москвада «Октябрьская» гостиницаны, Крымда «Южный» санаторийни тудуп турар үеде артык чарыгдалдар дугайында чугаа ынчан болган чүве. Бо шүгүмчүлелдиң талазы-биле түңнел айтырыгларында корум-чурумну чогумчударынче угланган тускай шиитпирлерни хүлээп алган. Хары угда тудуп турар объектилерниң санын болгаш оларны тударының хуусааларын, улуг өртектиг шеверлел материалдарын база дериг-херекселдерни ажыглаарын кызырган.

1989-1990 чылдарның программазындан 163 млн рубль смета өртектиг 234 административтиг бажыңнарның тудуун ужулган. Бо чылын чүгле 34 объектини тудуп эгелээн, ол дээрге 1986 чылдаазындан 7 катап эвээш.

Ынчалза-даа бюджеттиң хөреңгилерин капитал тудугга чарыгдаарында дыка хөй четпес чүүлдер ам-даа арттышаан. Чамдык таварылгаларда чер-черлерниң партия комитеттери эргежок чугула эвес тудуг объектилерин тударын албадал-биле чедип ап келгеннер. Бодунуң ээлчээнде СЭКП ТК ындыг хевирлиг дилеглерни сайгарып көөрүнге быжыг туружу көргүспейн баар таварылгалар турган.

4 чыл дургузунда 134 объект өй шаанда дужааттынмаан. Чедир кылдынмаан тудугларның хемчээли 26 хуу өскен. «Узун хуусаалыг тудуглар» партия объектилери Магадан, Ростов, Чита, Ташауз, Чарджоу областарда бар.

Төп ревизия комиссиязының бюрозу ревизия түңнелдерин чугаалажып көргеш, чедир кылдынмаан объектилерниң хемчээлин эвээжедирин, төлевилел-смета документациязының шынары дээш контрольду күштелдирерин, СЭКП ТК-ның Херектер эргелелиниң бөлүктериниң ажылында чергелешкек чүүлдерни чок кылырын, партийжи өнчү-хөреңгиниң күзели-биле туттунган тудугларны халаска дамчыдып бээрин ажык чок деп санаарын сүмелээн.

Сөөлгү сүмеге тайылбыр негеттинип турар. Партия комитеттери чер-чер Советтеринге болгаш өске-даа органнарга партияның өнчүзү болур ажыглаттынып турган, чаа, ооң-биле кады туттунуп турар административтиг 250 бажыңнарны болгаш ажыл-агый объектилерни дамчыдып берген. Олардан баланс ёзугаар үнези 107 млн. рубль 200 тудугну халаска дамчыдып берген.

Ооң соонда чүү болганыл? Чамдык дамчыттынган бажыңнар баштай көрдүнген сорулгалардан өскээр ажыглаттынып турарын хыналда көргүскен. Чамдык бажыңнар үр үе дургузунда шуут ажыглаттынмайн келген. Чүге дээрге оларны эде дерирге эвээш эвес хөреңгилерни негеп турар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ол хемчег чедир бодаттынмаан болгаш ооң түңнелинде ажык чок болган.

Төп ревизия комиссиязы СЭКП-ниң өнчү-хөреңгизин үлежирин чедип аар дээш кызыдып турар чамдык партия кежигүннеринге хамаарылгазын илередирин бодунуң хүлээлгези кылдыр санап турар. Ындыг хевирлиг негелделер, бистиң бодап турарывыс-биле алырга, хоойлу-дүрүм талазы-биле үндезин чок болгаш мөзү чок чүүлдер бооп турар.

Партияның материалдыг баазазын коммунистерниң элээн каш салгалдары тургускан. СЭКП-ден аңгыланыр деп бодап турарларда ындыг эрге бар болбайн аан. Ынчалза-даа СЭКП-ден үнер дээн кижи бүрүзү-ле ниити өнчү-хөреңгиден бодунуң үлүүн негээр эргелиг дээр чүүл-биле чөпшээрежири болдунмас болгу дег. Партия — акционерлиг ниитилел эвес-тир.

(Төнчүзү 3-кү арында).

СОВЕТ ЭВИЛЕЛИНИҢ КОММУНИСТИГ ПАРТИЯЗЫНЫҢ XXVIII СЪЕЗДИЗИНГЕ

СЭКП-НИҢ ТӨП РЕВИЗИЯ КОМИССИЯЗЫНЫҢ ОТЧЁДУ

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

Эштер! Отчеттуг үе дургузунда Төп ревизия комиссиязы херектер эрттирилгезиниң доктааттынган чурумун сагып турарының, культура киллизинге, күрүне-эрге-хоойлу болгаш аграр киллистеринге, СЭКП ТК-ның тайылбыр хүлээп алышкын черинге, «Советская Россия» солунуң, «Коммунист», «Партийжи амыдырал», «Агитатор» журналдарының редакцияларынга ажыл-ишчилериниң чагааларын, билдириишкиннерин болгаш хомудалдарын сайгарып көөрүнүң талазы-биле ажылдың ревизияларын чорудкан.

ТК-ның килдистеринде кирип турар материалдар-биле ажыл болгаш документилер белеткели хөй кезиинде негелделер-биле дүгжүп турар деп ниити түңнелди үндүрер арганы оларның түңнелдери берген.

Хыналдалар үезинде ТРК-ның кежигүннери илереттинген четпестерин чайладырының, документилер-биле ажылды экижидериниң талазы-биле тодаргай саналдарны киирген-нер. Партияның эде тургустунуушкунунуң, аппарат кызырылдазының болгаш оон албан-хүлээлгелерин өскерткениниң байдалдарында партия Төп Комитединиң учеттуң чаа методтарын шиңгээдип алырынче, кирген информацияны болбаазырадырынче болгаш анализтээринче, компьютерлиг техниканы калбаа-биле ажыглаарынче улуг кичээнгейни угландырган.

Ам ажыл-ишчилерниң чагаалары, билдириишкиннери болгаш хомудалдары-биле ажыл дугайында.

Партияның XXVII болгаш XXVIII съездилериниң аразында үеде СЭКП ТК-га кирген чагааларның саны ниитизи-биле эвээжевээн болгаш 4 миллион хире болган. СЭКП ТК-ның тайылбыр хүлээп алышкын черинге чылдың-на ортумак-биле 12 муң хире кижини хүлээп ап келген. Сөөлгү үеде Төп Комитеттиң алган чагааларының саны кескүзү-биле кызырылган. 1989 чылда оларның саны оон мурнундагы чылдарның ортумак деңнелинден 2 катап эвээш болган. СЭКП ТК-ның тайылбыр хүлээп алышкын черинге келгеннерниң саны база кызырылган.

Коммунистерниң болгаш партия кежигүнү эвестерниң СЭКП ТК-га чагааларының, боттарының кээп турарының онзагай чылдагааны чагаа-дилеглерниң утказының политизастаашкынының күштелгени боор турар. Дыка хөй чагаалар ниитилелди бүгү талалыг чаартырынче партияның угланыышкынын ажыл-ишчилерниң деткип турарын, СЭКП-ниң ат-алдарын быжыглаарынга оларның сонуурганын бооп турарын херечилеп турар.

Оон-биле кады чуртта политиктиг болгаш социал-экономиктиг байдалдың баксыраашкыны, аймак-сөөктер аразында харылзааларның нарыыдаашкыны, ниитилелде дүшкүүрлүг чоруктуң күштелиишкини дээш дүвүрел база оларда илереттинип турар. Дыка хөй чагааларда кижилер оларның дилеглеринге чер-черлерде кичээнгей чок боор турарынга, ажыл чылдырар болгаш дүжүметтиг чоруктарга хомудалын илередип турарлар. Кысказы-биле чугаалаарга, ниитилелде туруп турар айтырыгларның болгаш санал-оналдарның бүгү-ле талалары чагааларда тодазы-биле илереттинген.

СЭКП ТК-га, оон төп албан черлеринге болгаш парлалга органнарынга кээп турар чагаалар-биле ажылды сайгарып көргеш, Төп ревизия комиссиязы ажыл-ишчилерниң бижимел болгаш аас-биле кылган дилеглери ниитизи-биле түңнел болгаш үре түңнелдиг сайгарылып турар деп түңнелге келген.

Төп Комитеттиң Пленумнарының материалдарын белеткээринге, Политбюронуң болгаш Секретариаттың, СЭКП ТК-ның комиссияларының база килдистериниң хүн бүрү ажылынга чагаалар калбаа-биле ажыглаттынып келген. Оларда илереттинген саналдар болгаш күзээшкиннер партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының болгаш Уставтың төлевилелдеринге база ажыглаттынган.

СЭКП ТК-ның ниити болгаш өске-даа килдистери ажыл-ишчилерниң саналдарының, дилеглериниң анализиниң болгаш оларны түңнээриниң үндезининге тематиктиг тайылбыр бижиктерни база медээлерни белеткеп, партияның удуртулгазынга чедирип турганнар.

Төп ревизия комиссиязының саналдарын өөренип көрүп, СЭКП ТК-ның шиитпири ёзугаар бо чылдың февральдан эгелээш, тайылбыр хүлээп алышкын черинге СЭКП ТК-ның кежигүннери болгаш кежигүнге кандидаттар хамаатыларны хүлээп эгелээн. 1990 чылдың июнь 1-ге чедир байдалды алыр болза, ындыг ажылга СЭКП ТК-ның кежигүннери болгаш кежигүнге кандидаттар боор 84 кижи киржип, 800 коммунисти болгаш кежигүн эвестерни хүлээп алган. СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүннери болгаш кежигүнге кандидаттар, СЭКП ТК-ның секретарьлары база ажыл-ишчилерни хүлээп ап турганнар.

Оон-биле кады ол ажылда четпестер ам-даа эвээш эвес, оларның чамдык кезиин кандыг-бир хууда четпестер, өскээр чугаалаарга, аппарат ажылдакчыларының кайы бирээзиниң чурум азы организас чок болганы-биле эвес, а кандыг-бир өске чылдагааннар-биле тайылбырлаар апаар.

СЭКП ТК-га кээп турар кижилерниң дыка хөйү чер-чер органнарының болгаш төп министерстволарның, ведомстволарның болгаш организацияларның ажыл-чорудулгазынга киржирин дилеп, боттарының хууда бергелерин болгаш айтырыгларын (чурттаар оран-сава-биле хандырылга, күш-ажылчы маргылдаалар) сулдарының болгаш административтиг органнарның шиитпирлери дээш оон-даа өске шиитпирлээринге деткимче көргүзеринге идегеп турарлар.

Ындыг турбуже, чагааларның болгаш дилеглерниң чартыындан хөй кезии СЭКП ТК-ның дорт бодунга шиитпирлеттинмес боор, чер-черлерниң ол айтырыгларны шиитпирлээр ужурлуг партия болгаш совет органнарынче, министерство болгаш ведомстволарже шилчиттинип турар.

Чагааларның дыка хөй авторлары харыыларны дилег киргени СЭКП ТК-дан эвес, а ол органнардан алгаш, боттарының сеткилиниң ханмааның илередип, негелделерин тургузуп турарлар. Оларның чагааларын чогуур органнарга шиитпирлээриниң дугайында дилег-биле чорутканын авторларга СЭКП ТК-ның дыңнатпайн турары-биле ол хомудалдарның хөй кезиин тайылбырлап болур.

Өске-даа четпес чүүлдер бар: хомудалдарны болгаш билдириишкиннерни шиитпирлеп тура, оларны чиик көрүп, ужур эдерткениниң ужурунда катап-катап дилеглер киирер таварылгалар, чагааларны сайгарып көөрүнүң доктааткан үезин сагывайн баары дээш оон-даа өске.

Бистиң бодалывыс-биле алыр болза, Төп Комитетке чагаалар-биле ажылды организастап турары хоойлужудулга актыларынга долузу-биле дүгжүп турар ужурлуг.

Эштер!

Төп ревизия комиссиязы партияга ревизия ажылын илепкейжидеринге бүгү талалыг идиг бээр деп оралдажып келген. ТРК-ның кежигүннери ревкомиссияларның ажылы-биле партия организацияларының боттарынга барып, таныжып, тодаргай саналдарны болгаш сүмелерни берип келгеннер. Партияның республика, край, болгаш область организацияларының 30 хире ревизия комиссияларының ажылын сайгарып көрген.

Доктаамал, чыл бүрүзүнде ийи катап Төп ревизия комиссиязынга республика, край болгаш область парторганизацияларының ревкомиссияларының актыларын анализтеп келген. Түңнээн справкаларны СЭКП ТК-же, оон-биле кады чер-черлерниң парторганизацияларынче чогуур түңнелдерни үндүрери-биле чорудуп турган.

Партияның республика, край, область организацияларының ревкомиссияларының даргаларының өөредилгези методиктиг дузаның бир хевири болган. 1986 болгаш 1989 чылдарда СЭКП ТК-ның чанында Ниитилел эртемнериниң академиязының баазазынга бүгү-эвилел семинарын ийи катап ТК база ТРК организастаан болгаш эрттирген. Ол семинарларның материалдарын тус-тус брошюралар кылдыр парлааш, республика, край болгаш область партия организацияларының ревизия комиссияларынче чорудкан.

Эштер делегаттар!

Отчёттуг илеткелдиң түңнелинде эрткен ажылдың дуржулгазының [illegible] чыгдынган чамдык бодалдарны силер-биле үлежирин чөпшээреп көрүңер. ТРК-ның ажылының онзагай талаларын болгаш негелделерин долузу-биле билип аар дээр болза, даравзында байдалдарны өөренип көөрү чугула. Бирээде, Төп ревизия комиссиязы хыналдаларның болгаш ревизияларның түңнелдери-биле оларны ыяап-ла күүседир ужурлуг бодунуң шиитпирлерин хүлээп аар эргези чок турган. Ол чүгле чогуур материалдарны СЭКП ТК-же бодунуң саналдары болгаш сүмелери-биле кады чорудуп келген.

Ийиде, доктааттынган дүрүмге дүүштүр Төп ревизия комиссиязы партияның республика, край болгаш область организацияларының ревизия комиссияларының ажыл-чорудулгазын удуртпайн келген. Ревизия ажылынга ниитизи-биле үстүнден чагырар чорук турбаан.

Үште, партияга бүгү ревизия ажылы чүгле хөй-ниити эгелерге чорутттунуп келген. Чүгле Төп ревизия комиссиязынга беш харыысалгалыг ажылдакчыдан тургустунган аппарат турган.

Ынчангаш, эң сөөлүнде, алыс ужурун алыр болза, эң кол болур ужурлуг байдал. Ревизия ажылынга хамаарылга, оон-биле кады СЭКП ТК-ның болгаш ТРК-ның аразында, чер-черлерде партия комитеттериниң болгаш ревизия комиссияларының аразында удур-дедир харылзааларның дугайында чугааның чоруп турары бо. Бис бодап турарывыска, партияга дыка хөй чылдар дургузунда ревизия ажылын, партийжи чурумну быжыглаарынга, партийжи бюджеттиң өнчү-херекселин улам чогумчалыг ажыглаарынга оон аргаларын чедир үнелевейн келген.

Ревизия комиссияларын хевирлеп тургузарынга чаңчыл болган хамаарылганы безин ап көрээли. Оон составынга кежигүннерни депшидип үндүрүп тура, ревизия комиссияларының ажылынга киржип болур аргаларны, ашаа киржириниң чогуур белеткелин өөренип көрбейн баар таварылгалар хөй турган.

Оон ыңай, Партия комитеттери, СЭКП ТК-дан эгелээш, оларның адаанда турар ревизия комиссияларының хүн бүрү удуртулгазынче чогуур кичээнгей салбайн келгенин долу-биле чугаалаар апаар. 1986 чылда СЭКП ТК-ның доктааткаңы республика, край, область, хоорай болгаш район парторганизацияларының ревизия комиссияларының дугайында дүрүмде ол хүлээлге айыттынган. Ол болдаалды республика, край, болгаш область парторганизацияларының ревкомиссияларының даргаларының база кежигүннериниң хөй кезии деткип турарлар, бис база оларның-биле чөпшээрежип турар бис. Оон калбына, бистиң кады чорутканывыс хыналданың түңнелинде хүлээп алдынган «Партияның Таджик республика организациязында ревизия ажылының байдалының дугайында» СЭКП ТК-ның доктаалында база ындыг үнелел айыттынган болгай.

Ол бүгүнүң дугайында чугаалап тура, ТРК-ның ажылында бодунуң четпестери чок турган деп съездиниң бүзүредирин оралдашпайн тур бис. Төп ревизия комиссиязы бодунуң ажыл-чорудулгазынга быжыг турушту болгаш чайгылыш чок чорукту көргүспейн баар чүүлдер тургулаан, илепкейлиг ажылга оон бүгү составын киириштирери болдунмайн келген. Төп Комитеттиң Пленумнарынга ТРК кежигүннериниң үнү ховар дыңналып турган.

Ынчалза-даа, түңнелдерни үндүрүп турда, чүү чедир кылдынмааны, чүү ынчаар эвес кылдынганы, бар аргаларны чүге долузу-биле боттандырып шыдаваанын чүден артык тода көстүп, эскертинип келир болгай.

Эштер!

Шиитпирлиг чаартылгаларның үе-чадазында контроль болгаш ревизия ажылынга чаа хамаарылганың эргежок чугулазын партияда болуп турар чорудулгалар негеп келген.

Төп ревизия комиссиязының кежигүннери Төп контроль-ревизия комиссиязының дугайында дүрүмнүң төлевилелин ажылдап кылырынга дорту-биле киржип, боттарының саналдарын киирип келгеннер. Чаа эргелерлиг болгаш хүлээлгелерлиг чаңгыс аай контроль органын тургузарын ревизия ажылының деңнелин бедидер, партияга демократчыдылганың хөгжүлдезинге эки салдар чедирер, оон ат-алдарын быжыглаарынга болгаш бедидеринге идиг болур.

Чаа контроль органнарын тургузуп тура, оларга принципиалдыг чаа хамаарылгадан үнери, СЭКП Төп Комитединиң Политиктиг отчёдунда, бистиң съездивистиң ажылдап кылыры программныг документилерде салдынган ниити сорулгаларже чүткүлдүг болгаш чаңгыс ниити херекти бүдүрүп турар партияның чаартылга чорудулгазының долу эргелиг болгаш ажыктыг кежигүннери кылдыр оларны көөрү чугула деп санап турар бис.

Кем-херек үүлгедиишкини-биле демисел талазы-биле түр комитетти Кем-херек үүлгедиишкини-биле демисел талазы-биле доктаамал комитет кылдыр эде тургузар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаалдыры болза:**

1. Кем-херек үүлгедиишкини-биле демисел талазы-биле түр комитетти Кем-херек үүлгедиишкини-биле демисел талазы-биле доктаамал комитет кылдыр эде тургузар.

2. Кем-херек үүлгедиишкини-биле демисел талазы-биле доктаамал комитеттиң даргазынга Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы эш Чимит-Доржу Байырович Ондарны, дарганың оралакчызынга Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы эш Шериг-оол Дизижикович Ооржакты бадылаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының
бирги оралакчызы В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай. 1990 чылдың июль 3.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссияларының даргаларын ажылдап турар черлериниң аайы-биле албан-хүлээлгелеринден хостаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Чоннуң эрге-чагыргазын боттандырар, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссияларының ажыл-чорудулгазын республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң кол сорулгаларын шиитпирлээринче угландырып мөөңнээр сорулга-биле Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссияларының даргаларын ажылдап турар черлериниң аайы-биле албан-хүлээлгелеринден хостаарын чүүлдүг деп санаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы
Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай. 1990 чылдың июль 3.

ЧУРУКТА: (оң таладан) Кызылда күрүнениң педагогика институдунуң орус дыл кафедразының улуг башкызы, педагогика эртемнериниң кандидады Галина Седип-ооловна Базыр келир үениң башкыларын белеткээринге чогаадыкчы үлүүн киирип, бедик шынарлыг кичээлдерни эрттирип турар.

Педагогика айтырыгларынга хамаарышкан лекцияларны Кызылга өөренип келген башкыларга номчуп дооскаш, оларның сонуурган айтырыгларынга харыылап турда, бо чурукту тырттырган.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Ажылчын контрольдуң хыналдалары

ЧАЖЫРТЫНГАН БАРААННАР

Садыгның, ниитиниң чемненир черлериниң болгаш өске-даа бүдүрүлгелериниң ажылында четпестерин чайладырынга ажылчын контролёрларның киржилгези улуг дээрзин амыдырал бадыткап көргүзүп турар. Ажылынга харыысалга чок, барааннарны таныш-көрүштеринге садар азы боттары алыры-биле садып алыкчылардан барааннарны чажырыптар таварылгаларны республиканың дыка хөй садыгларындан ажылчын контролёрлар илереткенин моон мурнунда-даа хыналдаларның түңнелдери-биле парлалгага чырыткан бис. Бо удаада ажылчын контролёрларның оруу Эрзин болгаш Тес-Хем районнарже углаан. Оларга Республиканың улусчу контроль комитединиң инспектору М. В. Переверзев каттышкан.

Эрзин районнуң садыгларынга кирип, оларның чамдыктарынга хыналдаларны чорудкан бис. Ынчалза-даа магазин бүрүзүнде-ле байдал аңгы-аңгы, чамдыктарында барааннар чедишпес, чамдыктарында барааннар бар, харын-даа хуусаазы безин эрте бергеннери бар. Районнуң чамдык магазиннериниң садыгжылары чоннуң чугула хереглединиң барааннары-биле хандырар дээш кызып ажылдап, оларның чагыгларынга дыңнангыр болуп, боттарындан хамааржыр бүгү-ле чүүлдерни кылып турар. А чамдык садыгжылар чоннуң херегледин тоомчага албас, харын-даа барааннарны садып алыкчылардан чажырар чүүлдер бар болганын хыналда үезинде илереткен бис. Чижээлээрге, хуусаазы эрте берген чемнер-биле уругларны чемгерип турар фактылар бар болган. Эрзин суурнуң аъш-чем барааннар магазини мүнге холууру-биле «Бонаны» садып турар, а оон хуусаазы 1989 чылдың апрель айда-ла төнген. Эрткен чылдың май айда-ла хуусаазы төнген чочак-тараадан кылган мүнү база ол магазинге садып турган. Ол продуктуларга акт тургузуп, таарылгадан ужулган бис. Магазинниң шыгжаг өрээлинде хуусаазы эрткен барааннар эвээш эвес, а оон дугайын айтырарга, магазин эргелекчизи М. К. Калин-оол чүнү-даа чугаалап шыдаваан.

Ол-ла районнуң Нарында магазинге хыналда кылып чеде бергеш, магазинниң эргелекчизи Р. Б. Колготайдан болгаш садыгжы Л. Н. Ензактан «Барааннар чажырбайн тур силер бе?»—деп айтырарывыска, олар чаңгыс үн-биле харыыладылар: «Чок». А магазинниң шыгжаг өрээлинге 2 хааржак ассорти чажырып алган чытканын олар чүнүң-биле тайылбырлаарлары ынчаш?

Тес-Хем районнуң магазиннеринде база-ла чамдык хажыдыышкыннар бар болганын ажылчын контролёрлар илереткен. Район төвүнүң ясли-садигинде турар чаштарга эртенги чемде ногаан чочак-тарааны берген, а районнуң № 3 складында голланд быштак кайы-даа магазинче үндүртүнмээн хевээр чыдар. Ол быштактың ниити деңзизи — 231 кг. Ону складка хүлээп алгандан бээр кайы-даа ясли-садка, школа чанының пионер лагеринге бербээн болуп турар. А 22 кг 600 грамм быштакты кым алганы шуут билдинмес — ис чок читкен. Ынчангаш складта чыдып турар быштакты ясли-садтарже болгаш школа чанының пионер лагерьлеринче чорударын районнуң садыг киллизиниң эргелекчизинге дааскан.

Ол-ла районнуң № 2 складынга хыналда чорутканының түңнелинде, янзы-бүрү аттарлыг 18 аңгы барааннарны садып алыкчылардан чажырып турганы илерээн. Ол барааннарның ниити түңү — 1358 рубль. Оларны маңаа каксы-даа бол, көргүзери чугула. Чажыртынган барааннарны көөрге, колдуунда-ла даштыкыга бүдүрген барааннар болуп турар болгаш чоннуң кол хереглеп турары барааннары-дыр. Чижек кылдыр чамдык барааннарны маңаа адап көргүзерге мындыг: Югославияга бүдүрген сапогтар (херээжен улуска) — 115 рубль, херээжен улуска кедери-биле Финляндияга болгаш Голландияга кылган сапогтар — 205 рубль. Моолга кылган уруглар идиктери, курткалар, уругларга хой кежинден кылган тоннар, херээжен улуска пальтолар, баш чуур шампуньнар» болгаш оон-даа өске аттарлыг барааннарны чажырып алган болган.

Ол барааннарны канчап улус көрбээнил, каяа шыгжап кааныл?

Складче кирер эжик аксында шил сугар хааржактар хир-чам апарган чыдар. Оларның адаанда эргижирээн, хирлиг, довурактыг пөстер чыдар. Ону кым эскерер боор. А херек кырында алырга, ёзулуг-ла үнелиг эттер ында чыдар болганы ол-дур. А ол үнелиг эттерниң чанында — склад эргелекчизиниң столу. Ол барааннар складка күскү, кышкы, чайгы үелерде кирзе-даа, склад эргелекчизи ону кымга-даа бербээн — бодунга азы таныш-көрүштеринге-ле шыгжап турганы ол боор. «Мынча хөй барааны канчап чажырып алган силер, кымга бээр бодап турганыңар ол чүвел?» — деп бистиң айтырывыска склад эргелекчизи А. К. Чамзы шуут тарыы бербээн, а чүгле хааржактар адаандан, оон столунуң иштинден ол барааннарны уштуп турганын элдепсинген-даа чүве дег, кайгаарынга өйлешкен. Ол складка бараанар чажырганының дугайында материалды райкүүскомнуң иштики херектер киллизинче киирген бис.

Ол-ла районнуң ном магазининге хыналда база эрткен. Магазинниң бараан шыгжаар черинге 154 рубльдиң номнарын садып алыкчылардан чажырып каан чытканы илерээн. А. Дюманың, В. Скоттуң, Юлиан Семёновтуң, А. Знаменскийниң, Джеральд Даррелдиң, Жюль Верниң болгаш өске-даа чогаалчыларның ам ном магазиннеринден тывылбас номнары «шыгжагга» чытканын ажылчын контролёрлар илереткен. А номнарны чажырып турганының чылдагааны чүгле магазин эргелекчизи А. М. Иргитке-ле билдингир боор.

Эрзин районнуң универмагка эрттирген хыналда үезинде ол магазинге кирген 184 рубльдиң барааннарын база чажырып алган турганы илерээн. Ол барааннарга — чоорган хаптары, песец моюндуруктуг тоннар база хамааржыр. Ол магазинниң эргелекчизи Ш. Д. Тюлюштуң садыгжылардан негелдени кошкатканын, оларның ажылының контрольдавайн турарын бо чажыртынган барааннар херечилеп турар-дыр.

Садыгжы биле садып алыкчы. Чамдык барааннарның чуртта чедишпейн турарындан бо ийиниң аразында чөрүлдээлер сөөлгү үеде бо-ла үнүп келгилээр апарган. Садып алыкчылар садыгжыларны-ла колдуунда буруудады бээр таварылгалар эвээш эвес болгай. Шупту садыгжылар барааннар чажырып турар дивейн тур бис, ынчалза-даа үстүнде фактылардан алгаш көөрге, садып алыкчыларның хомудалында чөптүг чүүлдер база бар хевирлиг. Куруг черден чугаа үнүп келбес болдур ийин.

Лидия НАЗЫТЫ.

Профоблчөвүлелдиң ажылчын контроль инспекциязының кежигүнү.

Максим ПЕРЕВЕРЗЕВ.

Республиканың улусчу контроль комитединиң инспектору.

ОВААРНЫП КӨРҮҢЕР, ИЕЛЕР

Сөөлгү үеде аныяктарның Хову-Аксы, Межегей, Элегесте, өске-даа черлерге кылып турган үүлгедиглери: бажыңнар өрттедип, соңгалар бузуп, трассаларга бараан сөөртүп, пассажирлер чедирип чораан, мотап-шылаан чолаачыларның машиналарының соңгаларын даш-биле буза шаап турарын солуннардан номчуп, улустардан дыңнааш, кижи хейде-ле улустан карак чажырып, куду көрнүр апаар чүве-дир. Бо херек үүлгедип турар аныяктарның ада-иелери, дөргүл-төрелдери та чүнү бодап турар чүве. Оларның ажы-төлү бүгү тыва чоннуң ат-алдарын бужартаткан деп чүвени бодап билирлер ирги бе?

Аныяктарның кем-херек үүлгедип турарының бир кол чылдагааны ада-иелери оларны кара чажындан күш-ажылга өөретпейн, ашкарар-чемгереринден, арыг-силиг хепкерериндeн эгелеп кижизидилге ажылын чорутпайн турарында.

Чоокта чаа бистиң эргелелге Москвадан бир херээжен кижи сургакчылап келген. Ооң-биле кады Шагаан-Арыгга хыналда кылып чорувуста, дыка-ла эпчок чүве болган. Ол дарга бир тыва кижиниң бажыңынга киргеш, ооң херээжен ээзи-биле ужурашканын меңээ чугаалады:

— Хөй уруглар лыг, бажыңының иштн, дашты хирлиг, боттары база ындыг, огороду чок, чүнү-даа тарып албаан. Ол чаш уруглар чүнү чиир ирги? Бажың иштиниң херексели чок.

Ынча дээрге мен ыттаар чүве тыппайн, харлыга берген олур мен.

— Холушкак өг-бүлелер (интернационал) огород, ногаа өстүрүп турар бе? — деп айтырды.

— Бо орган эш — дээш, менче айыткаш,— тыва кижи үргүлчү огородтуг — деп, бистиң улуг ревизорувус харыылады.

— Турум чурттап турар тывалар ногаа, картофельди тарып турар — деп чугаалаарымга, ол бүзүреведи.

Бир доскаар сүттү чаңгыс грамм керосин чүделип каапы ол-ла-дыр. Чаңгыс бажыңның чудунга бүгү тыва чон боражып чыдар деп бодап келгеш, мээң бажым дескинип, муңгарап келген мен.

Ядыы, чедиимес кижилер чоруур. Мен база чамашкылыг өскүс оол өзүп келген мен. Ынчалза-даа хир чок, чуттуг болбас дээш кижи дыка-ла кызыдар боор чүве. Суурлар, районнар төптеринде чурттап турар чамдык тываларның ногаа, картофель тарывазын кижи кайгаар. Оода-ла көк кулчадан тарып алза. Кулча үнмес чер Тывада чок. Көк кулчадан (согуна сывындан) салат, пироги дээш кандыг-даа чемни кылып чиир болгай. Картофель чүгле Мөңгүн-Тайга биле Өвүрнүң Саглыга үнмес. Суурларда чурттакчы чон чүге картофель олуртпайн турарыл? Көдээ Советтер, депутаттар чүнү көрүп турар ирги? Чалгаавыстан ындыг чадавас ирги бис бе?

Уругларны кижизидерде, не кижи кол хамаарылгалыг. Ынчангаш республиканың болгаш Кызыл хоорайның херээженнер чөвүлелдери, Тываның херээжен чогаалчылар хүрээлениниң ие херээженнерге кыйгырыын черле чөптүг деп көрүп турар мен. Ону деткивишаан, бодумнуң саналымны аңаа немеп көрейн.

Ажылым аайы-биле республиканың бүгү булуңнарын кезип чоруур кижи мен. Бо чорааш-ла, столовая бүрүзүнде сыңмарлашкан улуг, бичии кижилерни көргеш, ырмам сынар, чажым чанар. Думаазы уштуна берген бичиилерден эгелээш, бажы агара берген кырганнарга чедир шупту-ла тывалар. Шупту турум чурттакчылар. Оларның аразында херээженнер эммежок.

Ие кижи бажыңынга аъш-чем кылбайн, боду столоваяга иткилежип турарга, чаш уругларның ажаалдазы эки дээрзинге дадагалзал туруп кээр. Өөнге чем кылып чивеске, кижи кайгаар, холу чемзиг эвезин кижи кажан-даа бодап кээр чүве.

Улуг, бичии кижи деп хүндүлелди сагывайн, иткилежип турар чүве ында. Оларның аразында—ада-иелер. Ында ыядыр дээр чүве чок. Оон эгелеп-ле, бичии чаштар белен чүвеге чанчыгып, ниити культуразы кудулап, улаштыр ресторанче сундугар чорук тыптыр. Чажындан кижини кижизидер херек. Эки үлегерни улуг улус көргүзер ужурлуг.

Хөй кижилерге чем кылып күш четпезинден столоваяларда кылып турар чемниң шынарының кудузу ында боор турар. Үш чыл бурунгаар Тоора-Хемде столовая эргелекчизи меңээ: «Дүштеки чем үезинде ийи совхозтуң улустары маңаа сыңмарлажы бээр, дүштеки чем кылыры-биле эвээш консерва бээр. Ынчаарга улусту куруг каапкатар эвес, шуптузунга четчир кылдыр таарыштыр чемгерип чедиштирип көрүңер деп поварлардан шуут-ла дилээр кижи-дир мен. Мен ындыг айтыышкын бербес ужурлуг мен, ам канчаар, улусту көөрге, кээргенчиг-дир»— деп чугаалааны столоваяларда сыңмарлашкан улустарны көргеним саңында-ла, сагыжымга кире хонуп келир.

Столоваяже шуут барбаңар дивейн-дир мен. Столоваядан чемнениры эң ылаңгыя далаш чоруктуг, командировкалаан кижилерге эптиг. Чамдыкта чем кылып четтикпес үелер база тургай-ла. Ынчан столоваяже баары албан. Ынчалза-даа турум чурттакчыларның чем кылбайн үргүлчү столоваялаары чаржынчыг, чамдыкта суурларга чорумал кижиниң чемненип алыры берге апаар.

Бо хүн хүнүн бодап, столоваялап туру бис. Соң даарта канчаар бис. Столоваядан чем артыы чыыр бис бе? Чурттаалга нарын болгай. Боторулга чарылга, рынок системазы. Боданыр үе келген. Огород, ногаа өстүрүп билбес хиревисте, «төнмес-сарыг» кылып өөренип алганывыс чажыт эвес.

Баштарының дүктери селбараара бергилээн, уш-баш чок чаңнап чоруур херээженнерни Кызылга-даа, суурларга-даа кижи көөр чүве-дир. Ава бажыңның арыг-шевериин, аъжын-чемин, культуразын холга тутпаска канчаар. Ие кижиниң сула салдынганындан ажы-төлдүң кем-херек үүлгедип турары ол. Бичии кыстарывыс «дүнеки ховаганнар» деп аладып, чамдыктары кавказ чурттуг, кара салдыг «күдээлер» эдерип, төлдеп турары-даа ол. Бо бүгү не кижиниң канчап черле дүвүретпес боор?!

Эле тургустунуушкун. Ажы-төлдү ажыл-ишке, амыдырал-чурттаалгага өөредирин үе негеп келген. Бо берге өйде ону кичээнгейге алза эки. Ажы-төлдүң хуу-салымы силерниң холуңарда, авалар. Оваарнып, шугдүнүп көрүңер, авалар. Кижини хүндүлеп билир кылдыр уругларыңарны сургап, эки үлегерден көргүзүп көрүңер.

Оолчугаш КАРА-ООЛ.

Уран чүүл болгаш амыдырал

ААС ЧОГААЛЫ—ВАЛЮТА-ДЫР

Тываның Композиторлар эвилели бот-тывынгыр 20 ажыг композиторларының чогаалдарын хүлээп алган. Эртем-методиктиг төптүң улусчу чогаадылга талазы-биле ажылдакчылары Сергей Байыр, Сергей Бадыраа, композитор Дамба Хүреш-оол, хүлээп алыышкын комиссиязының ажылынга киришкен. Ол чыыштың кол сорулгазы — бот-тывынгыр композиторларның билиин бедидери, чогаадыкчы ажылды ам-даа быжыглаары, сайзырадыры, дуза кадары. Хөгжүм талазы-биле чогаадылга ажылы бо хүнге чедир чугула негеттинип келген нарын айтырыг болуп арттышаан.

Бот-тывынгыр композиторларның чогаалдарында солун ажылдар бар. Ылаңгыя Солаан Базыр-оолдуң ырлары черле кончуг таарымчалыг онзагай, Кан-оол Баазан-оолдуң, Каадыр-оол Бегзиниң, Илья Моховтуң хөгжүмге таарыштырган аялгалары, чогаалдары кижиниң сеткил-чүрээн ажыдыптар аян бар-дыр. Ынчалза-даа чамдык композиторларның бижээн чогаалдарын хөй кезиинде эстрадага киирип болур. Ындыг-даа болза чамдык кижилер чогаадылга ажылын анга-ла чүве деп бодаар хөөн бар. Бир кижиниң чогаалын өттүне аарак, ужу-кудуун «оорлапкаш», мээң кылган чогаалым суг-суг дигилээр. Чок болза бажымга кирген аялганы эккелдим дээр хөөннүг. Оозу композиторнуң шагда-ла чогааткан ажылы болгулаар. Ол ышкаш чамдык кижилер музыка школазын доозупкаш, ол дег талантылыг кижи чок кылдыр бодун санаттынар. Фортепианога ойнаптар, ырлаптар дээрге ол композитор кижи эвес-ле болгай. Кезек улустар моол аялгалар суг ойнап келир. Ынчап кээрге, тыва чоннуң бодунуң ыры чогаалы чок ышкаш сагындырар.

Сураглыг композиторувус А. Б. Чыргал-оолдуң ады-бажын чон шупту билир. Ол башкының чылыг чымчак арын-шырайы, оон улусчу чогаалдары чүректерде артып калган. Ында багай сеткил чок. Ону черле болап, сактып чорза, бот-тывынгыр композиторларга ажыктыг деп бодаар мен. Композитор кижи дээрге-ле ол чоннуң арнызы, чоннуң оруу-дур. Эки чогааткан чогаалды дыңнаарга, Тываның агаар-бойдузу каракка көстүп, кулакка дыңналып кээр, хойну тоотпаларга, хой аңаа таалааш, оглунга эде бээр. Хөгжүмчүнүң бижээн чогаалы шак ындыг тааланчыг, уяранчыг боор ужурлуг.

Ынчангаш бо чыыштың бир кол сорулгазы — аныяк-өскенни чогаадылга талазы-биле деткиири, сайзырадыры, ажылдың чурумун сагыыры, кижизидилге ажылының база бир хевири болуп турар дээрзиниң дугайында С. Н. Бадырааның чугаазын деткиир апаар.

«Салым-чаяанныг композитор бир нацияга бир чүс чылда 1-2 кижи төрүттүнзе, экизи-ле ол»— деп, Е. Эпшай чугаалаан. Ынчангаш ындыг салым-чаяанныгларны өөредип аары берге, 7 чыл музыка школазынга, 4 чыл училищеге, 5 чыл консерваторияга өөредип апаар. Ону өөредилгеге кызымак, төрүмел талантылыг кижилер-ле чедип алыр. Чоннуң уран чүүлүнүң ыраажылары, пианистери, композиторлары дээш өске-даа специалистери культураның хөгжүдүп чоруур. Чалгаа-шүшпең, аңаа-ла ырлап, танцылаксаар улус аңаа таарышпас. Аңаа көөрге безин, 10 кижини өөредип чорудуптарга, талантылыг, бодунуң чедип алган эртемиин шугуму-биле 2-3 кижи ажылдап чоруур боор-дур.

Өске республикаларга баарга, музыка училищелерин, школаларын дыка эки тургускулаан боор-дур. Ынчаар сагыш салып, таарымчалыг байдалдарны тургузуп турда, чоннуң культуразы бедип турбайн канчаар. Бистиң профессионал ыраажывыс Н. Краснаяның дыңнаар дээр болза, акша-хөреңгини төлеп тургаш, Москвадан чалаар, ол чүге ындыгыл? Шыны-биле алыр чүве болза, бистиң хоочун ыраажыларывыс, хөөмейжилеривис, сыгытчыларывыс тыва нацияның адын көдүрүп, каяа-даа, кандыг-даа валютаны ажылдап ап шыдаар. Амгы үеде улустуң дүн-хүн чок чугаалашкан чүвези-ле валюта дугайы. «Тыва» ансамбль тургустунду. Бо хүнге чедир ансамбль черле өөделевейн, шуудавайн, деткимче чок болуп турар. Чамдык удуртукчу даргалар машина-хөлге бээрге, өскелери боттары алыр дээш кызар, чүгле шаптыктаар. «Тыва» ансамбльдиң хөөмейжилери чоннуң хөгжүм чогаалын шуут өскертпейн, ол-ла хевээр аныяк-өскенге сурталдазын дээш ону тургускан. Ында бот-тывынгыр аян сүрүп өскерткен чүве чок. Ол ансамбльдиң черле кол сорулгазы ындыг. Культура министри Ч. Ч.-Д. Ондарның сыгыт-хөөмейге даянып алгаш, аңаа чыып, тургузуп каан чүве ышкажыл ол дээр хөөнүн кижи шуут кайгаар.

Тываның сыгыт-хөөмейи дээрге өртектиг валюта-дыр, ол дээш чоргаарланыр херек. Оларның даштыкыже үнүп чалап турарынга олар буруулуг эвес, оларны деткивезинден болуп турар. Сыгыт-хөөмей чок болза, филармонияның ансамбльдерин кым тударыл? Ында ыраажыларның амыдырал-чуртталгазынче чүге сагыш салбазыл? Олар база-ла төрүмелинден композиторлар-дыр. Хөөмейжилериниң пенсия айтырыын бо хүнге чедир чүге шиитпирлевейн турарыл? Акша-хөреңгизин тудуп турар, оларның ачызы-биле бүгү байырлалдаар эрттирип турар улус хөөмейжилерниң кадыын чүге бодавазыл? Үрер хөгжүмнүң оркестриниң хөгжүмчүлери 15—20 чыл ажылдааш, пенсияже үнер эргелиг болгай. Сыгытчылар сыгыртып турда, өкпе-чүрээ тыныш органнарының ритми өскерлип, үрелип, хан дамырлары безин боостаага салаа хире чооннап бээр. Ону көре, биле тура-ла, чүге тодаргай шиитпир чок, аңаа чугааже хуулдуруп, чылдан чылче пенсия дугайында айтырыгны көжүрүп келген чылдагааны кым дорт шиитпирлээр чүве ирги?

Чамдык эртемденнер хөөмей Тываның эвес, Моолдан келген дээр. Моолдан келген чүве болза, бурияттар, калмыктар чүге хөөмейлевезил? Моолдарда хөөмейниң сөзү бар бе? Чок. Сыгыт, хөөмей, каргыраа Тывада бар суг-суг дээр. Үе-шагда тывылган эзеңгилээрни күүседири берге, сыгыт-биле дөмей, үн аянныг-даа болза, оон тургузуу өске. Стиль бүрүзү өске. Ийи-чаңгыс кижилер музыка тургузуун билбес-даа болза, шинчилел ажылын көрбейн чыткаш, чоннуң мурнунда шын эвес түңнел кылыры черле эпчок. Тыва ырлар, тоолдар, хөөмейлер тускай тургузуглуг болгай. Ону даап чугаалаарын черле соксатса эки. Күүседикчилер, кижи бүрүзү аңгы-аңгы күүседир. Ол база-ла чоннуң чогаадыкчылары-дыр. Бижик чокка күүсеттинер профессионал музыка деп санаттынар. Ынчангаш республиканың бот-тывынгыр композиторлары чоннуң уран чүүлүн сайзырадырынга улуг үлезин киирип турар. Оларны бүгү талазы-биле деткиир, өөредир, ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалды тургузар ужурлуг бис.

Зоя КЫРГЫС.
Тыва АССР-ниң Композиторлар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы.

МАШИНАҢАР СЕПТЕДИП АЛЫҢАР

Машиналарның кузовтарын, оон иштин септедиринге машина-балгаттыг кижилер хөй үени, харын-даа акша-төгерикти чидирип турары билдингир болгай. Чүге дээрге техниктиг ажаалда станциязы кижилерниң хууда машиналарын септеп күш четтикпейн турар, ынчангаш ээлчээн манаан кижилерниң даңзызы узаан.

УАЗ, ЛУАЗ, ГАЗ-69 маркалыг машиналарның кузовтарын септээр цех республиканың амыдырал хандырылгазының девискээр-бүдүрүлге каттыжышкынында тургустунган. Цехтиң ажылчыннары кижилерниң хууда база күрүнениң машиналарының кузовтарын септеп, оон иштин шевергин кылдыр шып, машинаның будуп берип болур. Оларның ажылының шынары эки.

Цехти хоочун, арга-дуржулгалыг септекчи Владимир Андреевич Горбунов удуртуп турар. Ол боду Красноярск хоорайда септелге-техниктиг бүдүрүлгеге барып, чуга демир дуңзаалаарының тускай аргазын шиңгээдип алган. Бөгүн цехтиң ажылчыннары кузовтуң ыйылган черлерин өске демир-биле солуп, каракка илдикпес кылдыр дуңзаалап, хоюглап, будуп турар. Оон ыңай ЛУАЗ, УАЗ, ГАЗ-69 маркалыг машиналарның кырын демир-биле база шып каап болур. Кузовтуң кырын демир-биле солуп каарга, оон өртек-үнези ортумаа-биле 700—900 рубль боор.

Амыдырал хандырылга бүдүрүлге каттыжышкыны чонга ачы-дуза чедирериниң бо участогун алгыдып, машина будуур, машина олуттарының шывыын даараар, машиналарның кузовтарын чылыглаар дээш өске-даа цехтерни хосталган азы немей туткан бүдүрүлге шелдеринге тургузар деп планнап турар. Автомобильдерниң техниктиг ажаалдазының болгаш септелгезиниң чамдык ажылдарын бо цехке чагыг киирип, кылдырып ап болур.

Келир үеде бо цех амыдырал хандырылга каттыжышкынының автомобиль септээр талазы-биле чонга ачы-дуза чедирер септелге-техниктиг станция-даа апаары чадавас.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

ЧУРУКТА: В. Горбунов биле С. Буянды ажыл үезинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

«Ажыт-чажыт чокка чугаалажып көрээли»

АЪТТАРНЫ ЧҮГЕ АЖЫГЛААП БОЛБАС ДЕП?

Бо чылдың апрель 24-те үнген № 95 «Шын» солунда Тыва АССР-ниң иштики херектер министри В. Б. Кара-Салдың чүүлүнге хамаарыштыр мээң бодалдарым мындыг. 1963 чылга чедир бистиң Сүт-Хөл районга оорланыр чоруктар барык чок турган дээр болза, частырыг чок. Ол үеге чедир кым-даа инектерин хойгулаштыр кадарбайн чораан. Хойну шаандан тура черле кадарар чораан бис. Ол үеде бөрү-кокай кончуг турган. Чылгы мал одарынга сула оъттап чоруур турду. Кижиниң ажылдаар аът-хөлү евгеп-баглап каан черинге турар-ла боор чүве. Улус өглерин, бажыңнарын кажан-даа шоочалавас чораан. Кым бир кижиге аът, шары херек апарганда, ачылап алыр. Аъш-чемнинге чединмейн барганда, шай, дузунга чедир диленип алыр. Ол дээрге, тыва кижилерниң чаагай чаңчылдары. «Чону чоорган, хөйү хөйлең». Чону чорда кижи каяа-даа ажырбас.

Оорланыр, кавыракталыр чоруктарының эгелээниниң бир чылдагааны мында деп бодаар мен. Тургустунгаш он чыл-даа эки-ле четпээн колхозтарны дужургулээнинден ажыл чокталыр чоруктар тып-тып, дузалал ажыл-агыйын тударын, азы мал-маган өстүрерни хораааны, арагалаашкынны массалыг-биле эгелээни шак мындыг байдалга чедирип келген. Бо талазы-биле хемчеглер алыры озалдап эгелээн. 70 чылдарны төнчүледир «Шын» солунга оорланыр чорукка удур чидиг шүгүмчүлелдиг материалдар үнүп эгелээш, ол ара соксап каан. Шак ындыг үнүп турган шүгүмчүлелдиг материалдарның күүселдезиниң талазы-биле контроль чок болган. «Шын» солунну ам-даа номчуп орарга, оорланыр чоруктар дугайында эвээш-биче материалдар үнгүлээр-дир харын. Ынчалза-даа бо талазы-биле кандыг хемчеглер алдынганы билдинмес боор-дур.

Күрүнениң болгаш хамаатыларның өнчү-хөреңгизин оорлаар, ону карак ажыттаар чоруктарга удур демиселди чорударынга шаглаа ажылдакчыларының харысалгазы улуг. В. Б. Кара-Сал сайыттың ынча дээнинге бүрүн каттыжар мен. Оон-биле кады мындыг ажылдар кылдынып турар бе деп айтырыг салыксап турар мен. Бир эвес ындыг ажылдар кылдынмайн турар чүве болза, ону практикалап көрзе кандыгыл? Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл районнарының иштики херектер килдистериниң ажылдакчыларының аразында кады ажылдажылганың дүүштүрүлгези амдыгаа чедир чок ирги бе деп бодаар мен. Бо айтырыгга холбаштыр чаңгыс бир чижектен киирип көрейн. «Алдан-Маадыр» совхозтуң малчыны С. О. Монгуш кадарып турары инектеринден 17 баш оорлатканы дугайында билдиришкин киирген. Барыын-Хемчик районнуң сарлык кадарчыларындан чидирген сарлыктарымның чамдызын тып алдым деп, ол билдиришкининге бижээн. Бо херектиң истелгезин чорударынга милицияның талазындан боттуг дуза чедирбээн. Барыын-Хемчик районнуң иштики херектер килдизиниң төлээлери кады ажылдажылга дугайында чугаа кылып кээрге, Сүт-Хөл райкүүскомнуң иштики херектер килдизин ынчан удуртуп турган В. К. Сымчаан-оол өске райондан келген төлээлерни хүлээп алыр безин хөнну чок болганын малчын хомудап чугаалап олурду.

Эде тургустунуушкуннуң ажык-чарлыг амгы үезинде милиция ажылдакчыларының ажылының дугайында, ылаңгыя болган херектерниң истелгезин чорударынга тывынгыр, сагынгыр болган шаглаа ажылдакчыларын республика болгаш район солуннарынга, телевидениеге болгаш радиога доктаамал чырыдары күзенчиг. Оорларны, кем-херек үүлгедиишкиннерин шаглаа ажылдакчызы ындыг кижи дүрген илередип тыпкан, ол дээш оон эргезин улгаттырган, «Милицияның тергиини» деп хөрек демдээ-биле шаңнаткан деп солуннарга бижип турар болза, шак ындыг шаглаа ажылдакчызының чон ортузунга ат-алдары-даа улгаткай-ла. Ындыг ажылдакчыларны чон хүндүлээр апаар.

Аргалыг-ла болза, кижилерни кара-бажыңче кирбес дээш баш удур кижизидилге ажылын чорутса эки дээрин черле чөптүг. Кем-херек үүлгеткеш, херек эрттирип турар кижилериниң амыдырал-чуртталгазында шыдажыр аргажок бергелериниң дугайында хосталып келген кижилериниң чугаа-домаандан болгаш оларның солун, сеткүүлдерге бижээн чагааларындан чомчуп турар-дыр бис. Эрге-хоойлу органнарының ажылдакчылары, юристер чон, ылаңгыя аныяктар ортузунга лекция, беседаларны номчуп, телевидение, радио дамчыштыр дамчыдылгаларны кылыр болза эки деп бодаар мен.

Төлепчок ийи-чаңгыс хоойлу ажылдакчыларының байысаакчыларының оорларны агартыр сорулга-биле херечилерни карартып, харын-даа дорамчылап, ажыл-агыйындан каш удаа чардыктырып, байысаап туруп бээринден улустуң ырмазы сынып каар таварылгалар кончуг хөй тургулаан. Адак сөөлүнде ол херечилериниң караа-биле көргени, кулаа-биле дыңнааны херектери бадыткаттынмайн, херек үүлгедикчилериниң үүлгеткен херээ херек болбайн баары когараанныары-даа, херечилерни-даа кончуг-ла хомудадып чоруур.

Оор херек болганда, ону дүрген илередип тывар талазы-биле милиция ажылдакчыларының шалыпкын хөделиишкини кончуг куду деңнелде боор турар. Харын-даа оорлар милиция ажылдакчыларындан каш катап дүрген хөделип турар. Бо шүшпең чоруктан уштунарының бир эптиг аргазы мындыг. Иштики херектер органнарынга аъттар тудар. Аңаа эң эки аъттарны шагның дөрт үезинде тургузар болза эки. Милиция аъттарны садып-даа алган болза, оларны эки ажыглап шыдавайн турар. Ажыл-даа кылбас, өөрени ол чалап каан, оорланыр, кавырактаныр кижилер, машина-техника чеде албас черлерде уяланып алганын чон үргүлчү дыңнадып турар. Шак мындыг берге черлерде турумчуп, уяланып алган оорларга удур демисел чорударда, аъттарны чүге ажыглап болбас деп?

Бистиң район тургустунгаш чаа-ла чеди чыл чедип тур. Бо үениң иштинде райкүүскомнуң иштики херектер килдизиниң начальниктеринге К. С. Баву, А. Е. Ондар, В. К. Сымчаан-оол деп үш кижи ажылдап каапты. Ам дөрт дугаар начальник келди. Иштики херектер килдизиниң начальнигиниң бир оралакчызы база солушту. Районга ажылдап келген шаглаа начальниктериниң кылып каан ажылы көзүлбейн чыдырла-ла, оларның эргезин майор кылдыр улгаттыргаш, өскээр чорудары-биле кызыгаарлаттынып турары канчап-даа таарышпас деп бодаар мен.

Сегбе ОНДАР.
Сүт-Хөл район.

ДУЗАЛАЖЫР БӨЛҮК ТУРГУЗАР

Республиканың иштики херектер министри В. Б. Кара-Салдың «Шын» солунга парлаттынган чүүлүн сеткилимниң ханызындан деткип турар мен. Кем-херек үүлгедир, оон иштинде оорланыр чорук сөөлгү чылдарда харын-даа нарын, кажар аргаларже шилчип бар чыдары сагыш-сеткилди дүвүредип турар апарган. Сөөлгү үеде бистиң Бай-Тайга районнуң девискээринде бөлүк-бөлүк бооп алгылаан боо-монгулуг оорлар дүне-хүндүс-даа чок чонну үптеп-тоорбедеп, шуут-ла хунаап алыр апарган. Бо дээрге кайы-даа төөгүде турбаан бужар чүве-дир.

Чоннуң мал-маганын эттеевин оорлап турар кижилер дээрге-ле, чер-черден каттыжып алган, ийи-чаңгыс кижилер-ле болгай. Оорлар-биле демиселдиң кошкаан ажыглап алгаш, олар ол-бо аргыжып, оорлап алган мал-маганын районнар аразынга эттүржүп, садып-саарып турары чажыт эвес. Оорлар улам амдажып, караа көзүлбестеп бар чыдары илдең. Оорланы бээр чоруктуң чылдагааннарын В. Б. Кара-Сал тода бижээн-дир. Оон ол саналынга катчып, ону деткивишаан, бодум хуумда саналым мындыг.

Ажыл чок кижилерни ажылга тургузары-биле бичие хемчээлдиг бүдүрүлге черлерин ийи кожа район катчып-даа алгаш, эң эптиг аргаларны дилеп тургаш, ажыдары чугула. Бо айтырыгны чоокку үеде чер-чер Советтери өөренип көөрү чугула.

Чон ортузунга кижизидилге ажылын шуут кошкадыпканывыс, янзы-бүрү дээштиг хемчеглерни чедир чорутпайн турарывыс канчап-даа таарышпас. Кем-херек үүлгеткен, оор-сук кылган кижилерни күш-ажылчы коллектив, чон мурнунга тургузуп, илереттинген оор херектерниң хамаарышкан девискээрлеринге хөй кижи киржикчилиг ажык судтарга шиидип турар дээн чижектиг шак ындыг салдарлыг хемчеглерни моон соңгаар нептередири чугула.

Кем-херекти истеп хынаарда база судка көөрде, хоойлуда көрдүнген шыңгыы чурумнарны сагыыры чугула. Көрген, билген чүүлдерин чажырар, азы оор чорукту бүдүү төлежир, таныш-көрүш, дөргүл-төрел тыртыжар, хээли алчыр-бержир чоруктарны болдурбазы-биле хоойлуда көрдүнген хемчеглерни шын ажыглаар херек. Чамдык шииткекчилер оор херек кылган кижилерни шенелдеге шиидип каар ийикпе, азы акша-биле торгап каар боор-дур. Ынчаар чиик хемчег оңаарга, оорлар улам амдажып, биеэги-ле хевээр оор-сук кылыр чоруун уламчылап чоруур боор-дур. Шак мындыг харысалга чок ийи-чаңгыс хоойлу-дүрүм ажылдакчыларының уржуундан чон сөөлгү үеде кем-херек үүлгедиишкиннинге хамаарыштыр көрген, билген чүүлүн чажырар, азы мал-маганын оорлаткаш, негелде-хомудал кылырындан түвексинер апарган. Ынчангаш чоннуң хоойлу-дүрүм органнарынга бүзүрели кудулап турар.

Кем-херек үүлгедир чоруктарга удур бүгү чонну көдүрүп, оларның деткимче дузазынга даянары черле чөптүг. Оорларга удур демисел чорудары-биле милицияга дузалажыр бөлүктерден чер-черге тургусса чүл? Ол бөлүктерге эң төлептиг, бүдүрүлгениң мурнакчыларын хаара тутса. Шак ындыг бөлүктерни хамаарышкан бүдүрүлгелер, совхозтар машина-техника-биле хандырары чугула. Бай-Тайга районнуң Шуй кодээ Совединиң чанында 15 кижи составтыг ындыг бөлүктү чоокта чаа тургузуп алдывыс. Улус депутаттарының район Совединиң күүскому, оон иштики херектер килдизи ол бөлүктү тургузарынга улуг дузаны көргүскен. Ынчангаш өске районнарга, суурларга ындыг бөлүктерден тургузуп, деминг ажылдаар болзувусса, оорнуң оруу ынчан муңгашталыр деп бодаар мен.

Чылгы малды оорлаар чорук аңаа бир акша саарылгазы-биле дөмей болган. Кайы-даа районнардан келген, өске им-демдектиг малдар оорларда бар болгулаар-дыр. Ынчангаш мал-маганны совхозтар, хуу кижилер аайы-биле демдектеп, хуу малды паспорттаары чугула. Чер-черде өске им-демдектиг малдарны хавыргаш, ажыл-агыйларга чүге дужаап болбазыл? Азы бир кижиге түр кадагалаткаш, өске районнарның милиция черлеринге дыңнадып-даа болгай-ла. Шак мындыг хемчеглер оорларга удур база бир дээштиг хемчег деп бодаар-дыр мен.

Очур-оол САРЫГ-ДОНГАК.
Күш-ажылдың хоочуну.
Бай-Тайга район.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

телевидение

ИЮЛЬ 5
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Мультфильм. 8.40 «Хоозун сеткиишкиннер». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 9.50 «Ыраккы Чөөн чүк». Киножурнал. 10.00 Бут бөмбүг. Делегей чемпионады. 12.15 Шүлүк чогаалының минуталары. 12.25 Коллаж. 12.30 — 13.15 «Үе». 14.55 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 15.40 Мультфильм. 15.50 Уругларга фильм. «Немо капитан». 2-ги сериязы. 17.00 Бут бөмбүг. Делегей чемпионады. 19.15 Эрге-чагырганы — Советтерге. 19.45 «Хоозун сеткиишкиннер». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 «Сөс» деп литературжу-уран-чечен программа. 23.35 Чугула интервью. 23.50 — 00.15 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.45 Мультфильмнер. 9.15 Литва ССР-ниң хөгжүмнүг аас чогаалының концерти. 9.55 Л. Н. Толстой —«Чаш чораан. Элээди назын. Чалыы назын». Телешин. 2-ги кезээ. 10.55 Бичии концерт. 11.10 Ритмниг гимнастика. 11.40 «Морис Бежарның хореографиязы». Фильм-концерт. 12.15 Уругларга фильм. «Чүл ында, ээр чер ындында». 2-ги сериязы. 13.20 Концерт. (АКШ). 14.20 — 15.35 «Күрүне кызыгаары». Уран-чечен фильм. 8-ки фильм. 1-ги сериязы. 17.00 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузу.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Барымдаалыг фильм. 18.50 Тыва АССР-ниң Күртелерадиозунуң симфониялыг оркестриниң концерти. 19.20 Медээлер. 19.25 «Азия тевү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Июль 8 — Балыкчының хүнү». «Буруузун миннир бе?». «Хоорай тудугларының талазы-биле пайысылалдың перспективалары кандыгыл?». Кызыл хоорай тудуунуң чингине планының дугайында чугаа. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Ритмниг гимнастика. 20.45 «Дүн ортузу болгаш катап даң бажы». Барымдаалыг фильм. 21.15 «Павел Аедоницкийниң ырлары». Фильм-концерт. 21.55 Коллаж. 22.00 — 23.30 «Клиника». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Теннис. Уимблдон турнири. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

«Тыва кобальт» комбинат даг болгаш металлургия цехтериниң мастерлерин, ээлчег начальниктерин, котел-турбина цегиниң мастерлерин, капиталдыг тудуг участогунуң мастерлерин, прорабтарын, даг иштинге ажылдаар ажылчыннарны чалап турар.

Тайылбырны алыры-биле чагааларны, билдиришкиннерни **даразында адресче чорудар:** 668330, Хову-Аксы, «Тыва кобальт» комбинат, кадрлар килдизи, телефоннары 3-33, 4-30.

Даштыкыдан садып алган аппаратурага кылган үн бижидер бедик шынарлыг пленка аймаан (бир дүргекте 550 метр бар) садып алырын **«Океан сервис» деп үн бижидер студия** сүмелеп турар. Студияның ажылын специализастаан, оон лозуну: «Дискога хереглээр пленка аймаан бүдүрер».

Студия-биле кады ажылдажылга азы харылзаа эгелээн сөөлүнде чаа пленкалар дисколарының дугайында тайылбыр бижимелдерни халас чорудуп бээр. Ында айыткан чүүлдерни шилип алгаш, чаа пленка аймаа-биле өг-бүлениң фонотеказын четчелеп болур.

Чагыгларны даразында адресче чорудар: 142450, Москва область, Ногин району, Старая Купавна, Комиссаровская кудумчу, бажың № 2, кв. 54, Фельдшеров И. Н. (студияның улуг инженери).

Оорга сөөктериниң, чүстериниң болгаш оларның-биле холбаалыг шыңган эъттер аарыгларын дүрбүп болгаш суйбап эмнээр талазы-биле **тускай эртемниг эмчи хамаатыларны** Кадыкшылга төвүнге хүлээп ап турар. Хүлээп алырының баш бурунгаар бижидилгезин Кадыкшылга төвүнге **даразында адрести ёзугаар кылып турар:** Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың № 10, телефону 2-23-87.

Бажын-Алаак ортумак школазын 1980 чылда доосканнарның ужуражышкыны 1990 чылдың июль 14-те эртенгиниң 10 шакта ол-ла школага болур.

«Кара далайга солун көрүлделер» деп программа ёзугаар 1990 чылдың август 9-тан 19-ка чедир Румынияга чайгы дыштаныылгаларны эрттиреринче республиканың үстүкү классчыларын комсомол Тыва обкомунуң «Спутник» деп аныяктарның делегей туризминиң бюрозу чалап турар.

Тайылбырны Политиктиг чырыдыышкын бажыңында № 16 кабинеттен билип ап болур.

«Тыва автотранстың» каттышкан автошколазын доосканы дугайында 1987 чылдың апрель 16-да Умар Шуурукуевич Девектиң адынга тывыскан № 676293 херечилелдиң читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

1990 чылдың январь 1-ден эгелеп хамаатыларның бажың иштиниң эт-херекселдерин камгалаарының чаа чурумун ажыглап эгелээн.

Камгалалдың хевирлери:
камгалалдың нийти керээзи;
камгалалдың тускай (чамдык) керээлери.

Нийти керээге тускай керээ ёзугаар камгаладыр чүүлдерден аңгыда, бүгү эт-херекселди камгаладып болур.

Тускай керээ-биле эт-херекселдиң даразында чүүлдерни камгалаар:

радио болгаш телеаппаратуралар, видеоаппаратуралар, компьютерлер, фото болгаш киноаппаратуралар, хөгжүм херекселдери, электроника аппаратуралары болгаш электроприборлар, кассеталар (кандыг-даа), бир муң рубльден ажыг өртек-үнелиг грамластинкалар;

транспорт аймааның артык кезектери, детальдары болгаш өске-даа чүүлдери;

чаа тудуг кылыр дээн тудуг материалдары;

коллекциялар, чуруктар, ховар дээн болгаш антикварлыг кылыглар.

өңнүг болгаш улуг өртектиг металлдардан, даштардан кылган чүүлдер болгаш оларга дөмейлештир кылган чүүлдер.

Камгалалды 2 айдан 11 айларга чедир азы 1 чылдан 5 чыл чедир хуусаада кылдыртып ап болур.

Айыыл-халаптан, өрттен, авариядан, частыышкыннардан база оорлаар чоруктардан камгаладып ап болур.

Эт-херекселдерни кандыг янзылыг камгаладырының база керээни чарып алырының дугайын Күркамгалал инспекциязындан болгаш силерниң чурттап турар чериңерни харыылап турар агентиден билип ап болур силер.

Тыва АССР-ниң Күрүне страхованиези.

КИНО

ИЮЛЬ 5-те

«НАЙЫРАЛ» Видеозал: «Покойтесь в обломках» 9.00, 11.00, 16.00, 18.00, 20.00, **«Кто и как?»** 13.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Улыбка солнца» 9.00, 12.40, **«Капитан «Пилигрима»** 10.40, 14.20, **«Мой друг—предатель»** 16.20, 18.40, 21.00 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: **«Приключения Али-Бабы и 40 разбойников»** (2 сериялыг) 12.00, **«Супружская жизнь»** (2 сериялыг) 14.00, 19.35, **«8½» (Фелини)** 2 сериялыг) 17.20 шактарда.

«Каа-ХЕМ»: «Попутного ветра, Синяя птица» 11.00, **«Замужем за мафией»** 13.40, 15.40, 17.40, 19.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Кащей бессмертный» 10.00, **«Транти-Ванти»** 15.00, **«Кодекс молчания»** (2 сериялыг) 16.20 (кинопанорама), 19.30 (кинопанорама).

«ЛЕТНИЙ»: «Девять кругов ада» (2 сериялыг) 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Прогресс» (2 сериялыг) 16.30, 19.20 шактарда.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100
Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17 ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98, 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73 ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41 ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга чаазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 441. ТС—01038